

Kedves Péter!

Most, hogy Budapestre látogattam, már nem tudtam beszélni Veled.

Néhány évvel ezelőtt a TV-ben láttam egy temetést. Úgy emlékszem, hogy Pablo Neruda temetése volt. Amikor a koporsót a sírgödörbe eresztették, egy hang háromszor szólította a halottat. A tömeg pedig háromszor kórusban felelt: „Presente!” „Jelen!” Nem tudom, hogy ez egy chilei vagy délamerikai szokás, vagy csak ezt a temetést rendezték-e így. Komor, megrendítő, de könnyedén bizakodó is volt ez a „presente”. Határozott, eltökélt, de ugyanakkor játékosan, kihívóan dacos.

Sok változatot lehetne írni e témára: Valaki meghalt, távozott az élők közül, és a jelenlevők tiltakoznak a távolléte ellen. Tudják, hogy nincs már itt, de dacosan hangoztatják, hogy mégis jelen van. Az élő már nincs, de a halott és emléke még jelenvaló. Egy fontos személy meghalt, de a jelenlevők tanúsítják, hogy valami itt van belőle, a szelleme még köztük él. A történelem megemlékezhet róla, vagy elfelejtheti, de a gyászolók tanúságot tesznek arról, hogy ők emlékeznek rá, - bennük még él.

Mint már említettem, nem tudtam elbeszélgetni Veled, de az ötven éve megindult, és az azóta kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatódó társalgás mégsem szakadt meg egészen. Igaz, kissé egyoldalúvá vált. A hangodat még hallottam, mert a rólad szóló interjúkönyv az élő beszéd frissességével hatott. A hang a régi, és az elmondott történetek is ismerősek voltak. „Jelen” voltál.

„Jelen”, de természetesen csak idézőjelben. A hang a régi, és a hang még szól, de csak akkor, ha megindítom a lemezt. A hang gazdája már nem válaszol. A hang mondja a magáét. Én hozzászólhatok, kérdezhetek, vagy vitatkozhatok, de a két hang már nem találkozik soha. Csak beszéd... Nem párbeszéd.

A megszakadt dialógust nem pótolhatja a két szólóhang. De a szó mégis kikívánczik belőlem, még akkor is, ha már nem felel rá senki. Mondom, mert mondani akarom. Nincs más, csak képzelt válasz. Ez nem sok, de mégis valami.

Íme amit írtam magamról és rólad.

Változatos pályafutás

Péter pályafutása nagyon változatos volt. A negyedik vagy ötödik osztályban több tárgyból megbukott és a gimnáziumból kimaradt. Utána szabóinas és költő volt. Szabóműhelyben dolgozott, és szabad idejében irodalmi és munkásmozgalmi körökben mozgott, de volt osztálytársaival és barátaival fenntartotta a kapcsolatát¹. 1944-ben a jugoszláviai Bor-ban² munkaszolgálatos. Azok közé tartozott, akik túléltek a Sachsenhausenig tartó eröltetett menetet. Később Buchenwaldba került. Az amerikai csapatok bejövetelekor 30 kiló körül volt. A Vöröskereszt egy svájci kórházba vitte. Svájci tartózkodása alatt került kapcsolatba magyar emigráns kommunistákkal. Magyarországra való visszatérése után kommunista újságíró. Kapitalistákat és egyéb

¹ Családja története a 21. és 5. oldalon

² Bányavidék Szerbiában. A második világháború alatt hírhedt fasiszta kényszermunka-tábor.

államellenes, reakciós elemeket „leplez le” szenvedéllyel és nagy riporterri ügyességgel. Gimnáziumi tanulmányait sohasem folytatta, de hamarosan a pártfőiskolán tanított orvosegyetemi professzorokat marxizmus-leninizmusra. Később a színiakadémián is tanított. 1951-ben letartóztatják és utána 3 évet ül magánzárkában. A Rajk³ perben, Szőnyi Tibor⁴ ügyével kapcsolatban tartóztatták le. Kiszabadulása után a Rákosi⁵ ellenes ellenzék kialakításában és a sztalinizmus elleni politikai harcban volt jelentős része. 1956 februárban Rákosi gyalázásáért tartóztatták le. Az úgynevezett Nagy Imre-körhöz tartozott, és 1957-ben, a forradalom bukása után újra börtönben ült. Utána különböző fordulatok után popmenedzser lett, és évekig a Magyar Hanglemezvállalat márkamenedzsere volt.

Tavaly meghalt. 89 őszén, néhány hónappal halála előtt még találkoztunk. Emlékszem a 40-éves érettségi találkozónkra, az egyik volt osztálytársunk a találkozó előtti éjszakán halt meg. A feltevés "tudománytalan", de nekem az a megrögzött hitem, hogy az utóbbi évtizedben azért hullottak el oly sokan a kortársaink közül, mert ezt a nemzedéket teljesen elkoptatta az idő. Nácizmus, világháború, sztalinizmus, 56-os forradalom, Kádár-korszak, Új Gazdasági Mechanizmus, peresztrojka, gláznoszty, meg a többi elapasztotta a nemzedék életenergiáját. Még akkor is túl sok lett volna a változás, ha nem kellett volna közben a pusztaság létért is küzdeni. Mire az élet élvezhetőbb kezdett lenni, a legtöbbször már kilfogyott a szusz.

Az interjúkönyv

1-2 hónappal Péter halála után jelent meg egy róla készült interjúkönyv⁶. Ezt 90 nyarán, Pesten járva elolvastam. Egy jó barától készült interjút közvetlenül a halála után olvasni különös élmény. Olyan, mintha a hangját hallanád. Megismered a kifejezéseit, néha még az arcát, mosolyát, fintorait is látod magad előtt. Majdnem olyan, mint a társalgás, néha azt hiheted, hogy veled beszél. Kérdezni akarsz, hozzászólni, vagy vitatkozni szeretnél vele, de nem lehet. Olvasod a szöveget, hallod a válaszait, - de csak pereg, pereg tovább, mint egy lemez. Nagyon közel van, de mégsem találkozhattok soha. Hiába hallod a hangját, ő nem hall meg téged, és nem felel. Tartod a kezében a könyvet, beszélgetsz vele, de a dialógus imaginárius. Csak két szólóhang van, és monológod hiába kergeti az elérhetetlen társalgási partnert.

Ami az interjúkönyvben van, az mind nagyon is ismerős. Kivéve talán az utóbbi évek néhány eseményét, - a popmenedzseri élet néhány részletét. De azt is nagyon érdekes olvasni, amit nagyon jól tudok, mert olyan összefüggésekben merülhet fel, ami bizonyos dolgokat jobban megvilágít, apróbb események nagyobb nyomatékot kaphatnak, vagy feléleszt olyan benyomásokat, amelyeket jól tudtam ugyan, de megszokottságuk révén elvesztették a jelentőségüket és most visszatekintve újra fontossá váltak. Akkor az élmény intenzitása és a pillanatnyi helyzet izgalma tartott hatalmában. Most viszont az emlékezés nosztalgiájával, de ugyanakkor egy hűvösebb történelmi perspektívából tekintek vissza olyan eseményekre, amelyeknek így, vagy

³ Rajk László. Az illegális magyar kommunista párt vezetője. A háború befejezése után belügy-, majd külügyminiszter. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták, halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták.

⁴ Szőnyi Tibor. Letartóztatása előtt a pártközpont személyzeti osztályának a vezetője.

⁵ Rákosi Mátyás. Az 1919-es kommunben Kun Béla kormányának egyik minisztere. 1925 és 1940 között illegális kommunista tevékenységért börtönben ült. 1945 után a kommunista párt főtitkára és miniszterelnök. A könyörtelen sztalinista politika legismertebb magyar képviselője.

⁶ Hogyan készül a popmenedzser? Erdős Péterrel beszélget Acsay Judit. Unio Kft. 1990

úgy, de részese voltam. Ki gondolt akkor arra, hogy ezek a történetek sajátos emberi konstellációkat villantanak fel és rögzítenek - kiélezett és remélhetőleg vissza nem térő történelmi helyzetekben.

1943 szilvesztere

1943 szilveszterén Péter becsöngetett nálunk. Szüleim vendégeket vártak, anyám a nagy vacsora előkészületeivel volt elfoglalva. Későbbi szokásaival szöges ellentétben akkoriban sohasem lehetett tudni, hogy Péter mikor jelentkezik. Ez csak kis részben volt zavaros és zaklatott életkörülményeinek a következménye. Inkább egyfajta modoros nemtörődomség, polgárpukkasztó törvényenkívüliség, a konvencióellenesség fitogtatása volt. Általában azzal a gyakorlatban elég jól bevált szabállyal éltem, hogy ha nagyritkán megígérte, hogy egy határozott időpontban jön, akkor tudtam, hogy nem is érdemes rá várni, mert úgysem jön. Ha nem mondott semmi határozottat, akkor viszont akármikor betoppant. Mindamellet ritkán kerültük el egymást, mert ismertük egymás szokásait, és megtaláltuk egymást. A Szilveszter esti megjelenés még így is kissé meglepő volt. Nagyon örültem, mert a sok gondterhelt felnőttel eltöltendő vacsora nem kecsegtetett sok jóval. De anyám nem nagyon örült, sőt kifejezetten fintorgott a vacsora előkészületei közt hirtelen betoppant hívatlan vendég miatt. Amikor pedig azt az igényemet jelentettem be, hogy őt is hívja meg vacsorára, egészen belesápadt és hirtelenében szóhoz sem jutott. De hamarosan belátta, hogy vagy mindketten ott vagyunk, vagy egyikünk sem. Így aztán beletörődött a sorsába, és megtette a létszámváltoztatáshoz szükséges intézkedéseket.

Ilyenfajta nagyobb szabású vendégeskedés nálunk nagy ritkaságszámba ment. Szüleim a barátaikkal kávéházakban találkoztak, és nem emlékszem arra, hogy azelőtt lett volna nálunk ilyen szilveszteri vendéglátás. Ez a szilveszter volt az utolsó este, amikor apám és barátai együtt voltak. A részleteket nem, de a lényegét tudtuk, és erről kár lett volna beszélni, mert annyira nyilvánvaló volt. Egy évvel később az asztaltársaság szerencsésebb része budapesti pincékben kuksolt, néhányan az orosz fronton fagyoskodtak, vagy koncentrációs táborokban sínylődtek, és mások - köztük az apám - aligha éltek meg az új esztendő beköszöntét 1944 szilveszterén. Ez a vendégeskedés talán egyfajta kísérlet volt, hogy az összeroppanni készülő polgári világ utolsó csücskébe még megkapaszkodhasson a társaság. Sok illúziója már senkinek sem volt, és egy barátok közt elfogyasztott szilveszteri vacsora is nagy meglepéssel szolgált. Apám egyik barátja éppen szabadságon volt Pesten, és néhány nap múlva már újra jelentkeznie kellett Ukrajnában, hogy folytassa a munkaszolgálatát. Még így is nagyon sok embert kellett megvesztegetnie ahhoz, hogy Karácsonykor meglátogathassa a családját. Talán elsősorban az ő tiszteletére rendezték a vacsorát.

Mért részletezem mindezt? Talán még mindig Péterrel társalgok gondolatban. Neki szeretnék elmondani valamit, ami elmondatlan maradt. Azt szeretném, hogy megértse, - ha persze megérthetné - hogy anyám nagyon szerette ugyan, de nem számított a részvételére ezen a vacsorán, és nagyon nem akarta, hogy ott maradjon. Mint háziasszonyt is zavarta a hirtelen betoppant hívatlan vendég, s bár anyám nem ragaszkodott mereven társadalmi konvenciókhoz, de rajtam kívül mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy előkelően kiöltözött gazdag bankárok közül kirí a vitatható öltözékű szabóinas-poéta. "Mit költész Péter? Pénzt költész?" - kérdezgette apám, noha jól tudta, hogy azt költhet legkevésbé, hiszen nem volt miből. Apám nagyon szerette és tisztelte a nagy költöket, de nem tudott ellenállni ennek a szóviccnek, ami hidat teremtett a költészet és az ő világa, - a fináncélet között. Apám ugyanis lírai érzékenységgel és játékosan (az általános felfogás szerint túlzottan is játékosan) viszonyult a pénzhez. Anyám viszont időnként hitetlenkedve és kissé gondterhelten

kérdezgette: "Mond, Péter, tényleg fel tudsz te varrni egy gombot"? Péter ilyenkor csak rejtélyesen mosolygott. Az a gyanum, hogy a szabó mesterségnek pontosan eddig a fokáig jutott el.

Nagyon fel voltam háborodva, és biztos otthagytam volna a vacsorát, ha anyámék nem hívták volna meg Pétert. Utólag viszont nem csak fel kell mentenem anyámat első viszolygásáért, hanem elismeréssel kell adóznom engedékenységéért. Elvégre az akkori idők - és talán minden idő és társadalom mércéjével mérve nagylelkűek, liberálisok voltak a szüleim, és nagyon rugalmasan viselkedtek. Ha jobban meggondolom, anyámmal és apámmal is társalkodok közben.

A vacsorai meghívás háttéréről, a lakás másik végén suttogva folytatott, de éles hangú vitáról Péter semmit sem tudott akkor, és később sem árultam el soha. Többek között azért sem, mert mindig úgy élt az emlékezetében ez az este, mint szüleim szeretetének, nagylelkűségének és vendégszeretetének szép példája, amit még évtizedekkel később is meleg hangon emlegetett. Tulajdonképpen volt otthona, de mégis kóbor kutyaként élt akkoriban. Ez a váratlan meghívás egy számára ismeretlen világba nemcsak érdekes és izgalmas volt, de a meleg családi összetartozás érzését is felébresztette benne. Otthon csak félig volt otthon, vagy még annyira sem, és valahogy mindig arra vágyott, hogy előre meghatározott családi keretek helyett mindenfelé legyen sok-sok hely, ahol ideig-óráig olyan emberek között lehet, akik szeretik, ahol otthon érezheti magát.

Éjféλι pezsgő

A szilveszteri vacsorából csak a nagy gasztronómiai élmény összhatására emlékszem, de a részletekre nem. Csak a hagyományos éjféλι pezsgőre emlékszem. Ezt az asztaltársaság leplezetlen szorongások közepette, egy elviselhető újesztendő reményében és a szövetségesek győzelmére üritette.

Péter és én Sztalinra és a Vörös Hadsereg győzelmére hajtottuk fel a pezsgőnket. Volt ennek valami világnézeti háttere, de nem sok. Elsősorban nem politikai hitvallásnak, hanem polgárpukkasztásnak szántuk. Biztos az is hozzájárult, hogy a politikai-stratégiai helyzetről kialakított nézetünket akartuk kinyilvánítani. Az asztaltársaság egyébként nem vett komolyan bennünket. Nem háborodtak fel, csak mulattak rajtunk. Csodálkoztak azon, hogy azt hisszük, hogy Magyarországot a szovjet csapatok szállják meg. Nem voltak rózsás ábrándjaik a közeljövőben várható eseményekről, de soha nem merült fel bennük az a gondolat, hogy a Vörös Hadsereg fogja megszállni, vagy ahogy később mondani kellett, „felszabadítani” hazánkat. Az igazság az, hogy az első pillanatban tényleg felszabadítás volt. A kérdésnek egyébként senki sem tulajdonított különösebb gyakorlati jelentőséget. A háború és az üldöztetés túléléséhez képest minden más kérdés nevetséges, elhanyagolható apróságnak tünt. A látókörünkben csak a háború volt, és talán azontúl valahol az ismeretlen távolban egy háború utáni békés élet kétes lehetősége. A békekötés utáni életet el sem lehetett képzelni. Kit érdekeltek a részletek? A háború utáni élet csak egy csodálatos, újjáteremtett világ lehet. Valami olyasmi, mint egy káprázatosan szép hajnal, a felkelő nap első sugaraival egy újonnan elővarázsolt Édenkert felett.

De veszélyekről, a túlélés lehetőségéről, vagy egy esetleges szovjet megszállásról nyíltan nem esett szó. Ennyire játékrontók még mi sem voltunk. Péter a munkásmozgalom és az illegális kommunista párt perifériáján mozgott, de nem volt kommunista. Csak szocialista szimpátiáink voltak, vagy ahogy később mondták, „útítársak” voltunk. Ott, azon az estén nem politizáltunk, nem fejtegettünk semmit, de annak azért nem tudtunk ellenállni, hogy ne ingereljük egy kicsit ezeket a már kétségekívül üldözött, de pillanatnyilag még mindig igen gazdag bankárokat azzal,

hogy Hitlerhez képest még a megszálló Vörös Hadsereg is a megváltást jelenti nekik. A szovjet életről nem sokat tudtunk. A náci államapparátus hamis információkkal árasztott el, de ez sajnos nem volt biztosíték arra, hogy az ellenkezője lenne igaz, - az, amit az illegális kommunista párt próbált elhitetni velünk. Talán azt mondhatnám, hogy nem csekély erőfeszítés árán viszonylag jóhiszeműen próbáltuk megítélni a Szovjetuniót. De azért még így is baljós érzések kísértettek, amikor hetvenkedve emlegettük Sztalin elvtársat és a győzedelmes Vörös hadsereget.

Néhány részletet érdemes idézni az interjúkönyvből. Péter anyjának második férje az első világháborúban kintüntetett zsidó tartalékos főhadnagy volt. Jenő többször mondogatta otthon: „Te egy magyar katonatiszt házában élsz, téged bántódás nem érhet.” Ebben, sajnos, sokan hittek, nemcsak Jenő bácsi. Péter azt mondja, hogy ő ugyan hülyének tartotta Jenő bácsit, de az ilyen beszéd azért őt is meghatotta. Jenőt a nyilasok - sok mással együtt - a Duna partján agyonlőtték. Állítólag az utolsó pillanatig kiabált, hogy ő emléklapos főhadnagy, őt ne lőjék agyon. Egy másik idézet: -„A háborúnak a németek bejöveteléig semmi jelentősége nem volt.” És még egy: „Ez a szép korszak 1940-től 44 márciusáig (a németek bejövetele Magyarországra) tartott.” Különös, sőt hátborzongató ezt ma olvasni. Azt biztos nem hittem volna el, hogy „egy magyar katonatiszt házában bántódás nem érhet”, de a döbbenetes az, hogy a többi mind én is ugyanúgy elmondhattam volna. És nemcsak én, hanem te is, vagy akárki más. Mindannyian. Mindenről tudtunk, és a hitleri Németország hatalmának csúcspontján mégis egy olyan világot teremtettünk magunk köré, amelyben „a háborúnak semmi jelentősége nem volt” „ebben a szép korszakban” (lásd még 9. oldal).

A szép korszak végetér

A németek 1944 március 19-én bevonultak Magyarországra. A „szép korszak” ezzel egycsapásra és végérvényesen megszűnt.

L. Gyuri, az osztály „gazdag fiúja” és „kommunistája” azt javasolta nekünk, hogy csatlakozzunk a szerb hegyekben harcoló partizánokhoz. - Hogyan? - kérdeztük. – Vannak összeköttetései. – A gondolat vonzónak, bár teljesen megvalósíthatatlannak tűnt. Majd meglátjuk, hogy L. Gyuri megoldja-e a gyakorlati kérdéseket. 1-2 hét múlva újra találkoztunk L. Gyurival. – Jövünk? – Hát ha lehet... De hogyan?.. Sikerült kapcsolatot teremtenie? – Nem, de úgy gondolta, hogy leutazhatnánk a Jugoszláv határig, ott valahogy átmegyünk a határon, és aztán megkeressük a partizánokat. – Bosszantó volt, hogy egy kicsit komolyan vettük L. Gyurit és bedőlünk ennek az esztelen kamasz álmodozásnak. Tömör és félreérthetetlen válaszuk után L. Gyuri sértődötten elvonult, és ki tudja miről álmodozgatott még, de Budapest határat márcsak akkor hagyta el, amikor mások kényszerítették rá. A partizánokhoz még Péter került legközelebb Bor-ban, de olyan nagyon közel még ott sem voltak a partizánok, és ő sem került velük kapcsolatba.

A fegyveres ellenállás álmáról le kellett mondani. Ennek azért – őszintén szólva – előnyei is voltak. Elvégre egy ideig még mindig nagyonis kényelmesen éltünk összkomfortos lakásainkban, amire a jugoszláv hegyekben aligha számíthattunk volna. A háborúról csak annyit tudtunk, hogy az emberek összevissza lövöldöznek. Egy puskát sem sütöttünk el életünkben. En még kaptam valami levante (katonai előkészítő) kiképzést. Ennek eredményeként elég jól tudtam kúszni, egy fapuska képzeletbeli bajonettjével szűrő mozdulatokat végezni, és ugyanavval a fapuskával tisztelni is tudtam nagyon szépen. Nem sok hasznát vettem volna ennek a szerb hegyekben. Mellesleg megjegyezve még a vezényszavakat sem értettük volna meg.

Partizán álmok

Partizán álmaink utólag nevetségesnek tűnhetnek, és tulajdonképpen akkor is azok voltak. Mentségünkre csak annyit mondhatok, hogy mi legalább gondoltunk ellenállásra, és ha alkalom kínálkozott volna, meg is tettük volna. Az ország kis része örült a németeknek, a nagy többség közömbösen nézte a német megszállást, és aki ellenezte, az menthetetlenül tehetetlen volt. A szomorú igazság az, hogy az emberek túlnyomó többsége még extrém helyzetekben sem próbálkozott meg ellenállással, - még akkor sem, amikor veszténivaló már végleg nem volt. Mindezt utólag valahogy meg lehet magyarázni, de megérteni mégiscsak nehéz, és másokkal megértetni talán teljesen lehetetlen.

Néha azért még ma is sajnálom, hogy nem lehettem partizán. Ki tudja, hátha mégis használható partizánok lettünk volna egy idő után. Más országban is akadt, aki minden katonai kiképzés nélkül került az ellenállók közé. Mért ne lehetünk volna mi partizánok? Az ellenállás az alaptermészetünkhöz tartozott. Igazán nem esik nehezemre, hogy Pétert partizánként lássam magam előtt. Sok minden másnak is el tudom képzelni magamnak. De ha valaki akkor azt mondta volna nekem, hogy egyszer majd popmenedzser lesz, annak a szemébe röhögtem volna. Egyébként Péter is

Ha másért nem, de ez a popmenedzserség már csak azért is nagyon mulatságos, mert Péter mindig öntudatosan hangsúlyozta, hogy ő teljesen botfülű. Vajon mért? Szívesen megkérdezném tőle most. Elvégre mégiscsak lehetetlen, hogy a Hanglemezvállalat márkamenedzsereként eltöltött évek alatt a zene sosem ért el hozzá. Úgy szervezte volna a zenei életet és úgy árulta a zenét, hogy az akár töltőtoll, pészma, vagy libatoll is lehetett volna? Az igaz, hogy zenével sohasem foglalkozott, mert az irodalom, a képzőművészet és a színjátszás sokkal jobban érdekelte, a politikáról nem is beszélve. De ez a sokat hangoztatott botfülűség mégis inkább megelőző-védekező stratégia lehetett, vagy jócskán eltúlzott negyedigazság. Én még nem találkoztam vak műkereskedővel, sem veleszületetten béna balettmeisterrel. Különös ... De tanúsíthatom, hogy botfülűségét már ifjúkorában is büszkén vallotta. A háborús évek alatt egyszer Csajkovszkij-koncerten voltunk egy nagyobb társasággal a margitszigeti szabadtéri színpadon. A hangverseny előtt valaki azt mondta, hogy a koncert közben elhangzik majd a Marseillaise is. Milyen oltári botrány lenne, ha valaki feltartott ököllel állna miközben a Marseillaise-t játsszák. Jó ötlet, ő megteheti, - mondta Péter. De lökjem meg, amikor a Marseillaise elkezdődik, és jelezzem, amikor véget ért, hiszen ő botfülű. Hát akkor ő is megteszi, - mondta Pali, aki ezt csak tréfának szánta, de világnézeti elkötelezettség nélkül is szívesen résztvett mindenben, ami tilos volt.

Végig is állták feltartott ököllel a Marseillaise-t, és tényleg nagy botrány lett. Az előadás után ahányan voltunk annyi felé futottunk, hogy a megdühödött tömeg és a rendőrök ne kapjanak el. Ők aligha értették volna meg, hogy ez nem kommunista agitáció volt, hanem a játékosságnak, fenegyerekségnek és a világgal való elégedetlenségnek valami különös keveréke. Összetört csontjainkon egyébként az sem változtatott volna, ha egy idő múlva történetesen mégis megértik.

„A forradalmár avagy a botfülű popmenedzser gyerekkora” címet is viselhetné a fenti fejezet. Vagy: „Amikor Csajkovszkij 1812-jét játszották a margitszigeti szabadtéri színpadon”. Európa vérzett közben, a németek Leningrád és Moszkva előtt álltak, és mi játszadoztunk. Vagy sajátos előgyakorlatok voltak ezek? Rendhagyó készülődés a nagy kihívás, a véres végkifejlet előtt?

A háború után

A háború után néhányszor még találkoztunk. A szoros baráti kapcsolatot azonban alaposan megnehezítette, és később lehetetlenné tette az, hogy a világról alkotott képünk oly különbözővé vált. Megszűnt a közös nyelv. A hivatalos

pártterminológia és a hajdanában közös, de a megváltozott körülmények között elavulttá vált kifejezésmódom grammatikai-szemantikai strukturája összeegyeztethetlenné bizonyult. Meg kell hagyni, Péter dicséretes kísérleteket tett, hogy a pártnyelv legriasztóbb kinövéseit lenyesegeesse és a párt napi jelszavaival kevésbé átítatott, a megszokott köznyelvhez hasonlóbb, baráti társalgásra alkalmasabb beszélgetési stílust teremtsen meg. De ez nem sokat segített, a szakadék túl nagy volt.

Erdős Péter az 1950-es években.

Ettől eltekintve is két teljesen különböző világban éltünk. Ő a napilapok szerkesztőségében és a szocializmust építő pártmagaságok között, én pedig nyomorgó orvostanhallgatóként az egyetemen. Mindamellett Péter is, és mások is megpróbálkoztak azzal, hogy szerencsétlen, vesznikészülő, osztályidegen és reakciós lelket megmentsek. Egy ideig még én is hadakoztam, vitatkoztam, és érveltem.

Legalább néhány emberrel szerettem volna megértetni, hogy buktatókkal teli, helytelen utakon járnak. Azt, hogy az önkényes igazságtalanságok és hazugságok hálózata a maga pokoli logikájával még nagyobb önkény, még nagyobb igazságtalanságok és még áttekinthetlenebb hazugságok felé vezet. Azt, hogy egy pár alapvető hazugság teljesen elegendő, mert a többit már ki sem kell találni, az már magától jön. Ők értetlenül és megütközve csóválták a fejüket. Hát nem értek semmit? Annyira betokosodtam, hogy nem látom be, hogy itt és most épül egy csodálatos új világ? Az igazság az, hogy engem személyesen is sajnáltak, és azt is, hogy a Párt egy potenciálisan értékes elvtársat elvesztett. Nyilván úgy gondolták egy idő után, hogy az ilyen megátalkodott konokságról a legjobb marxista érvek is lepattannak, vagy azt, hogy végülis biztos meg lehetne győzni az igazságról, de annyi munkát az egész egyszerűen nem ér meg. Én viszont lassan hátrálva húzódtam vissza a magam szűk világába. Egyre szelídebben és óvatosabban kritizáltam a rendszert, amely - enyhén szólva - kevés megértéssel kezelte a magamfajta renitens és alkalmazkodni képtelen értelmiségit. Egy idő után már nemcsak a kritika, hanem a kellő mennyiségű lelkesedés hiánya is veszélyessé vált. Nagyobbszabású lelkesedésre pedig végleg képtelen voltam. Nem beszélve arról, hogy energiámat elsősorban arra kellett fordítani, hogy anyagilag a felszínen tartsam magam az egyetemi évek alatt.

Ők erősek voltak és sokan, a magamfajta pedig magányosan bukdácsolt az épülő szocializmus egyre zordabb éghajlatú tájain. Nem tartoztam sem ide, - sem oda, az igazi reakciósok közé. Akadt persze imitt-amott olyan is, aki hozzám hasonlóan gondolkozott, de minket a hatalom szétszórt és a társadalom margójára szorított. Panaszkozhattunk egymásnak, ha egyáltalában megtaláltuk egymást és ha volt még olyan, akiben hitünk szerint megbízhattunk. Mert a hivatalos és nem-hivatalos fecsegők és besúgók tömege már lesben állt, hogy apró előnyökért, vagy hátrányosabb helyzetek elkerüléséért árulják információikat az illetékeseknek. Ott álltak minden uccasarkon, a villamoson, a boltokban, a tantermekben és régi, kedves baráti társaságok kellős közepén is. Az igazat megvallva sokkal rosszabbul éreztem magam ebben a légkörben, mint a háború utolsó éveiben a nácizmus alatt (lásd még 5. és 9. oldal)

Német nemzeti szocializmus, szovjet kommunizmus és az atombomba

Itt talán magyarázkodni kell. Mert ez természetesen egy nagyon is szubjektív megállapítás, és nem valamiféle objektív rangsorolás. Igazán nem azt állítom, hogy a német nemzeti szocializmus jobb lett volna, mint a szovjet kommunizmus. Inkább az ellenkezőjét állítanám, ha abba a szerencsétlen helyzetbe kerülnék, hogy a kettő között választanom kellene. Már azért is némi hálával tartozom a sorsnak, hogy szépen, sorban, egymásután kaptam meg őket, anélkül, hogy megkérdezték volna, hogy melyiket akarom először, vagy melyiket részesítem előnyben. Akármi is a magyarázata, tény, hogy a sztalinizmus éveit sokkal nehezebben viseltem el, mint a háborús éveket. A tehetetlenség, a kilátástalanság és a rendszer gyűlölete mérhetetlen keserőséggel töltött el. Őszintén szólva sokszor gondoltam arra, hogy ha ezt a rendszert 1-2 atombombával meg lehetne dönteni, akkor én inkább az atombombát választanám, mint azt, hogy egész életemet ilyen körülmények között kelljen leélni. Egy barátom, akinek ezt akkoriban elmondtam, szörnyen felháborodott, és nem akarta elhinni, hogy komolyan gondolom. Talán még máig sem hitte el.

Pedig komolyan gondoltam, és azonos körülmények közt még mai fejjel is ezt gondolnám. Nem reálpolitikáról, nem technikai részletekről és nem a gyakorlati megvalósítás kérdéséről beszélek, hiszen 1-2 atombomba még akkor sem oldotta volna meg a kérdést, ha a Szovjet még nem lett volna atomnagy hatalom. Azt is tudom, hogy nem sok ember rokonszenvére számíthatok e kijelentésemért. De személyes múltamnak letagadhatatlan ténye, és markánsan fejezi ki a terrornak, a kilátástalan sötétségnek és a reménytelenségnek a légkörét, amelyben éltem. Ma, 1990-ben ezt bizonyára nehéz megérteni, hiszen az egész kérdés - legalábbis az atombombához képest - szinte fájdalommentesen megoldódott. Akik akkor Nyugaton éltek, és főleg azok, akik ma fiatalok, vagy akkor azok voltak, rossz álmaikban sem tudják elképzelni az akkori életet a vasfüggönyön túl. Voltak persze akik sok mindent tudtak vagy tudni véltek, de az emberiség gyorsan felejtő fajta. Ha a történelmi tapasztalat valamivel maradandóbb lenne, nem kellene minden nemzedéknek újra előlről megtanulnia azt, ami oly gyorsan feledésbe merült. Ebből a szempontból szinte kár, és a felejtéshez bizonyára hozzájárul, hogy az 1989-es európai események oly váratlanul és majdnem minden megerősítés nélkül zárták le ezt a korszakot. Lám, lám, - mondogatják a naív és ábrándozó lelkek - végülis mindig diadalmaskodik az igazság és a nép. Végülis ... De hány nemzedék ez a végülis? És valójában mi is az, ami győzedelmeskedik?

Talán azért is érdemes idézni ezt a bomba-ügyet, mert ki tudja, hogy mit hoz a jövő. Semmi biztosítékunk nincs arra, hogy nem kerülünk hasonló alternatívák és ugyanolyan nehéz választási problémák elé. Belátom, hogy nemcsak széplelkek, de az átlag nyugati, a békéhez szokott és anyagi jólétben felnőtt nemzedékek borzadva és undorral hátrítják el maguktól ezt a kegyetlen kérdésfeltevést. Ők tudják, hogy az atombomba pusztulásban és emberi szenvedésben mit jelent. Azt azonban lidércnyomásos álmaikban sem tudják elképzelni maguknak, hogy egy totalitárius terrorban eltöltött élet milyen. Bizonyos megnyugvással töltött el, amikor a 80-as években egy francia filozófus, André Glucksman vetette fel e kérdést. Az ő megfogalmazásában ez így hangzott: Hiroshima vagy Auschwitz? E két név csak szimbólum, tetszés szerint mással is helyettesíthető. Nem az atombomba a lényeg, hiszen az atombomba 10-20 év múlva teljesen elavult lehet. A kérdés az, hogy az elnyomás, a türhetetlen terror, a fokozatos szellemi halál és az embertelenné vált élet helyett hajlandók vagyunk-e elvben, végső kiútként elfogadni egy olyan megoldást, ami

szükségszerűen tömegpusztítással jár. Akik megértették, hogy Auschwitz, Gulag, Pol Pot és társaik mit is jelentettek, azok között bizonyára sokan lesznek, akik inkább Hiroshimára szavaznak. Glucksman ezek közé tartozik. Én is. Minket ez már aligha érint, de hadd adjunk kifejezést jámbor óhajunknak, hogy utódaink nem kerülnek e választás elé.

Egon Fenyő az 1950-es években.

A második világháború alatt fiatal voltam. Fiatalnak lenni jó. Többek között azért, mert nem kell másról gondoskodni. A felelősség nem nagy, és talán még azt a keveset sem érzi az ember, ami azért mégis csak van, vagy meglehetne. A háború alatt állandóan tudatában voltam, hogy mennyivel nehezebb lenne életveszélyes helyzetekben higgadtan cselekedni, ha közben gyerekekre és feleségre is kellene gondolni. A mi nemzedékünk számára a közvetlen

veszélyeket jelentő háború tartama hónapokban, vagy esetleg években volt számolható. Jó esélyeink voltak. Nem kellett egy életen át szorongani, szenvedni és a nagy csodára várni. Tudtuk, hogy rövid időn belül kiderül, hogy megéltük-e a végét, vagy sem. És amikor vége volt, a bezárt kapuk egycsapásra megnyíltak előttünk. Egy kurta pillanatra az élet minden lehetősége előttünk állt, s aztán ugyanolyan gyorsan mindez el is tűnt. Az egész ország bezárult. Egyszerre csak szögesdrót és fényszórós őrtornyok vettek körül. A rendszer megszilárdult, megmerevedett és ránktelepedett mint a lidércnyomás. Nem hónapoktól, de még évektől sem lehetett várni semmit. Semmi remény sem volt arra, hogy a rendszer alapjaiban megváltozna. És mi már nem is vártunk semmit. Ha még valamire, csak arra vágytunk, hogy ne történjék semmi. Mert ha változott valami az mindig csak még rosszabbat hozott.

A fasizmus borzalmas volt, de sok hátránya mellett volt egy kis előnye: nem kellett szeretni azt a rendszert, amely üldözött. Bizonyos fokig még az is könnyebbség volt, hogy a hazugság türheteretlen szövevénye, a szemantikailag eltorzított és a valóságtól teljesen elidegenült nyelv nem itatott át mindent és mindenütt. Akadtak még méregmentes területek. Ezek természetesen eltűntek volna, ha a németek megnyerik a háborút, de a háború alatt még kétségkívül megvoltak és egy ilyen viszonylag fertőzésmentes terepen éltünk mi. A háború után természetesen nem fenyegetett közvetlen életveszély, hiszen nem szándékoztak kiirtani a származásom miatt. Még valami picinyke kis szabadságom is volt. „Osztályidegen” voltam ugyan, de ettől bizonyos mértékben talán eltekintettek volna, ha én is lelkesen szajkózom az utolsó brosúra anyagát. De ez az, amit nem akartam. Ha akartam volna, akkor sem tudtam volna megtenni. Vagy a szó akadt volna a torkomon, vagy elhántam volna magam. Gyűlöltem, de ugyanakkor bizonyos fokig csodáltam azokat, akiknek a hazudozás nem esett nehezére. Igazán nem vagyok rá büszke, - csak egyszerű tényként állapítom meg, hogy a morálom a zsigereimet sem hagyja érintetlenül.

Tudományos szocializmus

Kezdetben nem mindenki hazudott. Sok volt a lelkes, őszinte hívő, bár a legtöbben tudománynak: tudományos szocializmusnak nevezték e hitet. Tulajdonképpen pontatlanság azt mondani, hogy kezdetben nem hazudtak. De a torzítások akkor még nem voltak oly nagyok és a hamisjáték nem volt oly könnyen

áttekinthető. Alig észrevehetően bujkált egy szemantikailag összekuszált nyelv különös tételeinek és jelszavainak körmönfont dialektikáján belül. A legtöbben akkor még úgy hazudtak, hogy maguk sem vették észre, mert amit mondtak, az egy fogalmilag átértékelt és logikai kisíklásokkal és torzításokkal teli zsargon szerves része volt. Amikor maguk is észrevették, hogy hazudnak, már késő volt. Vagy azért, mert nem esett nehezükre tovább hazudni, vagy azért, mert belegabalyodtak a hálóba és a rendszer foglyaivá váltak. Az átmeneti formák száma nagy. Egy idő után Péter és a kezdetben még fanatikus hívők nagy része már tudta, hogy nincs minden rendben. De mentség volt. Ahogy egy vezető kommunista mondta: „Ahol fát vágnak, ott hullik a forgács”. Azaz: a Párt nagy igazságához képest semmisség a kis igazságtalanság. Néhány megkínzott, börtönbe vetett, vagy akár kivégzett ember elhanyagolható csekélység a nagy, nemes, építő küzdelem alatt. Másszóval: a forradalmi átalakulásnak nagy ára van. Hiszen ha tényleg ezt mondták volna De ők ezt soha nem ismerték el. A Párt minden igazságtalansága azonnal az ügy nagy igazságává változott át. Később pedig már nemcsak a forgács hullott, hanem a fa is, és lassacskán maga az erdő is. Mert ha a kis igazságtalanságokat nemcsak eltűnni, hanem helyeselni is kell, akkor később a valamivel nagyobbakat is, és a végén a legkirívóbbakat is. Sőt: szorgalmazni is kell őket, ha az ember jó elvtárs akar maradni. Mert jaj annak, aki lemarad. Biztos az ellenséggel cimborál. A jó elvtárs folytatja, sőt többet mond és még jobban mondja azt, amit mondani kell. A meghamisított nyelv belső logikájából következik, hogy ha már annyi mindent összehazudott és oly sok igazságtalanságot követett el ellenséggel és baráttal szemben egyaránt, akkor a jó elvtárs aligha kerülheti el, hogy az elv, a forradalom és a Párt érdekében eltűrje azt, hogy róla is hazudnak, őt magát is hazugságra kényszerítik önmaga ellen, és vele szemben is igazságtalanságot követnek el.

Meg lehet ezt állítani? Ki állítsa meg ezt az áradatot? Az, aki maga is aktívan részt vesz ennek a kialakításában? A központilag irányított Párt a pártfegyelemre szoktatott, - értsd: a bábként rángatott párttagságra kényszerítette akarátát. Ez az „élcsapat” nyomta el, vagy ahogy akkor mondták: vezette és irányította a „tömegeket” (értsd: a népet). Ki álljon ellen és hogyan? Kinek volt lehetősége arra, hogy megváltoztassa az egyedül üdvözítő pártvonalat? Senkinek. Jószerével még a magas pártvezetőségnek sem, hiszen az utasítások Moszkvából jöttek. Ők talán módosíthatták, enyhíthették, vagy túllícitálhatták a szovjet követeléseket. De senki sem mondhat nemet egy pervertált és elvakult vezetőréteg egyeduralmának. Hatalmát a fegyveres erők biztosítják, és a szervezet jellege eleve kizárja a demokratikus ellenőrzés és kritika minden lehetőségét.

Vágták a fát, hullott a forgács. Biztos akadt olyan, aki sajnálta, hogy oly sok a forgács. Nem mindenki. De miközben a Párt elszánt és elvakult lelkesedéssel építette a szocializmust, alacsonyabb szinten még favágás sem folyt. Csak a forgács hullott. Pl. az egyetemen.

Az egyetemen

Egy apró, teljesen jelentéktelen emlék bukkan fel bennem. A negyedik vagy ötödik évfolyamon, tehát 47-48 körül vezethették be az egyetemen a tandíjfizetést. Ez a tehetősebbekre vonatkozott. Minthogy az évfolyam legszegényebbjei közé tartoztam, nem számítottam arra, hogy tandíjt kelljen fizessem. Meglepetésemre mégis azon kevesek listáján találtam magam, akikre tandíjt vetettek ki. Érdeklődésemre ugyan nem kaptam választ, de amikor a befizetéshez szükséges blankettát megkaptam, tévedésből a határozat indokolását is kiadták velem. A határozathozó bizottság tagjait ismertem, nagyjából ugyancsak „polgári” származású és még mindig jómódban élő

évfolyamtársaim voltak. A végzés indokolása így szólt: „Osztályidegen, osztályellenség”.

Az indokolás szófukar, és nyelvi elemzése utólag nem is könnyű. Az osztályidegen nyilván a származásra utal. Az osztályellenség kifejezés már ködösebb. Utalhat a származásra, de valószínűbb, hogy a politikai állásfoglalásra céloz. Gyakorlatilag ez mindenesetre azt jelentette, hogy a szintén polgári származású, és a legtöbb esetben még akkor is igen jómódú, de nálam mindenképpen jóval tehetősebb egyetemi politikai aktívisták nem fizettek tandíjat, de velem, a nincstelen „kapitalistával” tandíjat fizettettek. Nem volt könnyű kifizetni, de az ügynek ez a része meglehetősen lényegtelen.

Semmiképpen sem nagy ügy. A legtöbben a vállukat vonogatnák. „Ezen te fennakadtál? Egy kis igazságtalanság? Ez is valami? Nem haltál bele.” Igazuk van. Jelentéktelen apróság. A század iszonyatos mércéjével mérve végtelenül kicsi. De bevallom, hogy nekem nagyon fontos volt.

Mint már ebből is kitűnik, az egyetem, helyesebben az egyetemi pártszervezet nem szeretett. Ez nem lett volna olyan nagy baj, ha elfeledkeztek volna rólam, és ha hagytak volna eltűnni a nagy tömegben. Tulajdonképpen nem tudom, hogy mivel szűrtam még mindig szemet, hiszen egy idő után már én is alig mertem megmukkanni, és az egyetemre is alig jártam be. El kellett tartanom magam, és folytatólagos előadásokra nem volt érdemes bejárni, hiszen 3-4 közül talán csak egyre mehettem volna el.

Az első években néha nagy ritkán még ellátogattam a medikus körbe az Úllői út elején, amit akkoriban az Orvostudományi egyetem MEFESZ (az egyetemi és főiskolai hallgatók kommunista irányítású tömegszervezete) szervezetének neveztek. Ott mindig nyüzsgött a nép. Leginkább a politikailag aktívak, de azok is, akik meg akarták magukat mutatni, vagy akik télen fedél alatt akartak találkozni valakivel. A politikailag aktívokat, a jelentős személyiségeket sajátos, egyenruhaszerű rongyaikról lehetett felismerni. Soha nem jöttem rá, hogy milyen módon sikerült jómódú szüleiktől kapott rendes ruhadarabjaikat ilyen ócska, ízléstelen rongyokká átgýúrni. A cél az volt, hogy harcos proletároknak látsszanak, de ezt csak önmagukkal sikerült elhitetni. A kétkezi munkások igyekeztek szegényes és a fizikai munkától megviselt ruhadarabjaikat a lehetőségekhez képest rendbentartani, de a medikus elvtársak jobb napokat látott öltözéküket szándékosan tették lomposná és olyan szembántó, ízléstelen kombinációkat agyaltak ki, ami elismerésreméltó találékonyságról tanúskodott. A lányok szörnyen néztek ki, de ők talán ugyanezt gondolták a fiúkról. Gimnazistakori első szerelmem is sokat tevékenykedett ott. Apja gazdag budapesti főorvos volt. 16 éves korában már káprázatos ruhatárral rendelkezett, és mindig azzal idegesített, hogy soha nem talált magának alkalmas ruhadarabot mielőtt elindultunk volna valahova a városba. Mérgemben egyszer azt mondtam neki, hogy vegyen már magára akármit, és a nagy tanakodás helyett inkább gondoljon az Afrikában és Indiában éhező milliókra. Meg kell állapítanom, hogy a megjegyzés nem volt sem bölcs, sem túl szellemes, és utólag visszeteintve igazán nem vagyok büszke rá. De kétségtelenül elhangzott. Judit csodálkozó szemmel nézett rám és azt mondta: „Te teljesen hülye vagy. Ahelyett hogy segítenél választani”. Most bezzeg az egyetemen nem kért tőlem tanácsot ez ügyben. Politikai kérdésekben pedig még kevésbé. Megjelenése és ruházata a kifinomult ízléstelenség, az antikozmektika, antierotika és antiesztétika nagy diadala volt. Egy proletárlány valószínűleg fuldoklott volna a nevetéstől. Én majdnem elsírtam magam.

Judit természetesen nagyon lehordott. Ha már nem harcolok az élcsapatban, legalább valami társadalmi munkát végezhetnék. Nem látom, hogy mennyi

dolguk van? Tényleg sok dolguk volt. A szocializmus építésének adott fázisában már nem mertem megkérdezni, hogy tulajdonképpen kinek és minek jó az, hogy oly fáradtak, lomposak és meggyötörtek. Azt sem mertem megemlíteni, hogy ezt az éjjelnappal társadalmi munkát csak azért engedhetik meg maguknak, mert szégyellnivaló burzsoá szüleik még eltartják őket. Csendben hallgattam a politikai-erkölcsi kioktatást, és gyorsan elkotródtam.

Nem, ide még a lányokért sem volt érdemes benézni. Inkább az uccán csatangoltam, semhogy itt húzzam meg magam egy szabad óra alatt. Nyugton nem hagytak, a beszélgetés pedig jelszavak és a legújabb brosúrarészletek idézéséből állt. Minden és mindennek az ellenkezője igaz lehetett a pillanatnyi pártérdeknek megfelelően és a legnagyobb képtelenséget is szó nélkül kellett lenyelni.

Sűrűsödő levegő

A levegő érezhetően sűrűsödött körülöttem. Ez egy nehezen leírható jelenség. Konkrét vészjelző jel nem észleltem, csak egy kellemetlen atmoszférikus jelenséget, amely számos, önmagában nem feltűnő, és tudatosan talán nem is észlelt pillantás, bólintás, grimasz, hanglejtés, gesztus és réveteg tekintetek, hangbicsaklások, nem-köszönések vagy hirtelen elhallgatások bonyolult együtthatásának nagyon is érezhető eredője. A párt és az államhatalom magasabb köreiben a jelenség konkrét és kitapintható; a telefonok elhallgatnak, az ügyiratok nem jönnek, vagy eltűnnek, a munkatársak elnémulnak, a régebben nyitott ajtók bezáródnak, a baráti látogatók elmaradnak, és így tovább. Én, aki kezdettől fogva kiestem a forgalomból, nem észlelhettem ilyen megfogható változásokat.

Valami mindamellet megváltozott körülöttem és lassan rámterült a sűrűsödő levegő. De nem történt semmi. Feszülten vártam, hogy valami történjék, de semmi sem mozdult körülöttem. Nem tudom eldönteni, hogy a hangulat enyhült-e később, vagy én szoktam-e hozzá a változatlanul nyomasztó légköri viszonyokhoz.

Bonyolult kerülőutakon utólag jutott el hozzám, hogy el akartak távolítani az egyetemről. Tudomásom szerint csak egyetlen egy hallgatót távolítottak el az évfolyamról, de azt egy nagy feltűnést keltő gazdasági ügyben való letartóztatása után. Senki mást nem rúgtak ki több száz hallgató közül. Máig sem tudom, hogy minek köszönhetem azt a megtiszteltetést, hogy nekem ilyen megkülönböztető, bár korántsem kellemes szerepet szántak. Sokkal később, egy különös véletlen folytán tudtam meg, hogy Péter közbenjárása mentett meg ettől a sorstól. Pedig akkoriban már nem találkoztunk, mert kapcsolatunk gyakorlatilag megszűnt. Csak annyit tudok, hogy Péternek volt valami félhivatalos kapcsolata az egyetemi pártszervezet titkárával, és vagy ennek révén, vagy közvetettebb úton avatkozhatott be. De részleteket nem tudok. Később időnként célozgattam arra, hogy ki akartak dobni az egyetemről, de Péter mindig csak unottan motyogott valamit és egy arcizma sem rándult.

Látogatás Erzsínél

Amikor Pétert letartóztatták, elhatároztam, hogy meglátogatom a feleségét. Erzsit⁷ én is gimnazista korom óta ismertem. Ugyanabba az osztályba járt,

⁷ Köves Erzsébet. A pártközpontban dolgozott férje, Erdős Péter letartóztatásáig. 1956-ban Losonczy Géza titkára. A Nagy Imre kör többi tagjával együtt először a jugoszláv követségen kapott menedékhelyet, majd Romániában internálták.

Losonczy Géza. Illegális kommunista. A háború után miniszterhelyettes. 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatták, 1954-ben szabadul. 1956-ban Nagy Imre kormányának egyik

mint a társaságunkbeli lányok többsége, de őt csak felületesen ismertem. Hallgatólag és tartózkodó volt, ami inkább szerénységnek látszott, és nem arisztokratikus különállásnak. Unott, megvető fölénységét csak akkor vettem észre, amikor az Akadémia uccai pártarisztokrácia tagjává vált. Az Akadémia uccát azért említtem, mert én ott nőttem fel és még akkor is ott laktam körülbelül fél percnyi sétatávolságra a Pártközponttól, de ez a fél perc egy homlokegyenest más világtól választott el. Erzsi kifinomultan arisztokratikus viselkedése - bármilyen furcsán hangzik is talán ez ma - tökéletesen illett a Pártközponthoz, de szöges ellentétben állt Péter plebejus szokásaival és modorával. A kapcsolat kettőjük között mégis harmonikusnak látszott. Ez a nyugodt családi béke elsősorban a teljes ideológiai egységen nyugodhatott, de még így is elképzelhetetlen lett volna, ha a párt nem követelte volna meg vezető kádereitől a legszigorúbb családi morált.

Egyetemi éveim alatt egyszer-kétszer jártam náluk. Az együttlét nem volt igazán kellemes és fesztelen. Kifejezetten kellemetlen sem volt, de nagyon szokatlan. Péter jóindulatú türelemmel magyarázgatta a marxizmus (általam egyébként jól ismert) alapelveit és a változékony napi pártpolitikát. Erzsi fásult, kissé undorodó unalommal figyelt, és időnként gyors támadásba csapott át. Azt hiszem, hogy a felesleges, bosszantó időpocsékolás tette ingerültté. Fintorogva vizsgált engem, e különös, akadékoskodó bogarat, aki a legegyszerűbb igazságokat sem tudja megérteni, és akinek a jelenléte megakadályozza abban, hogy a már régóta kiváló orosz tudását még tökéletesebbé tegye, vagy elmélyülten tanulmányozhassa Marx és Lenin írásait. Nem volt nyíltan ellenséges, csak hűvös és émelygős.

Ezek az előzmények természetesen nem könnyítették meg a tervezett látogatást. Csak sok töprengés után szántam el magam rá. Péter letartóztatásának természetes következménye volt, hogy Erzsit azonnali hatállyal eltávolították a pártközpontból. Azzal is tisztában voltam, hogy az elvtársak mind messziről elkerülik. Nekem már aligha árthatott az, hogy felkeresem, és biztos akkor is elmentem volna, ha úgy véltem volna, hogy árt. De mit gondol majd Erzsi? Kompromittálom a látogatásommal? Nem valószínű, hiszen a legrosszabb már megtörtént velem, és én a párt szempontjából teljesen jelentéktelen vagyok. Örülni fog annak, hogy végre valakivel beszélgethet? Baráti gesztusnak fogja fel? - hiszen annak szántam. Vagy kellemetlenül fogja érinteni? Az osztályellenség titkos diadalának fogja fel? Örülni fog? Szokása szerint közönyös lesz? Ingerültté és migrénessé teszem? Fogalmam sem volt.

Nem úgy viselkedett, mint akit a jelenlétem kompromittálna. Az öröm jelét igazán nem lehetett észrevenni rajta, de nem tettem ingerültté, mint azelőtt. Erzsi nem volt különösebben barátságos, de visszautasító, vagy ellenséges sem volt. Úgy nézett ki, mint aki nem bánja, hogy eljöttem, és titokban talán még örült is neki. Szomorú nem volt, sírni nem sírt. Talán még közönyös sem volt. Csak fáradt és megviselt.

Hosszú ideig csak hétköznapi apróságokról beszéltünk. Először még a kórházi munkám iránt is érdeklődött. Lehetséges, hogy közben gondolta át, hogy miről és mennyit mond. Egy idő után rátért a saját életére, amit érzelemmentesen, szakszerűen és részletesen írt le. Valószínűleg egy könyvtárban fog könyvtárosi munkát kapni. Pétertől elválik. Nem mondta ki világosan, de nyilvánvaló volt, hogy ezt a párt követeli tőle és enélkül munkát sem kapna. Utána a Péterrel eltöltött évekről beszélt. A házasságletről adott leírása úgy hangzott, mint egy permanens szemináriumban való

államminisztere. 1956 után letartóztatták és a fogságban tisztázatlan körülmények között meghalt.

részvétel a párttagsági munka szüneteinek között. A kevés szabad idő olvasással és minden munkájuk részletes megbeszélésével telt el. Erzsi úgy beszélt, mint aki egy rejtett hibát keres, de sehol sem talál. Aprólékos és gondos lelkiismeretvizsgálata után sápadt és meggyötört tekintettel vonta le a végkövetkeztetést. Két dolgot tud biztosan: Az egyik az, hogy a Párt megállapította, hogy a férje ellenség, és ennek a természetes és egyedül helyes következménye az, hogy letartóztatták. A Párt nem tévedhet. A másik alapvető tudása az, hogy éveken át ellenőrizhette férje minden gondolatát. Tudja, hogy Péter mit írt és mikor mit cselekedett. Mindebből csak azt állapíthatja meg, hogy jó elvtárs volt, a Pártnak élt, és ezért teljesen kizárt, hogy a pártnak ellensége lett volna.

Erzsi világa zárt volt és távoli. Gyötrődése nagyonis jelenvaló, és mégis megközelíthetetlen volt. Fájdalma embertelennek, de valahogy érzelmeken túlnak tűnt. Mintha a megoldhatatlan problémák és a lelki kín valamiféle fizikai gyötrelemként csapódott volna le benne.

Erzsi tulajdonképpen azt jelentette ki, hogy a Párt joggal tartóztatta le a férjét, aki teljesen ártatlan. Ez az apória⁸ megoldhatatlan. Akit letartóztattak és egyedül ült a börtöncellájában, az - legalábbis egy ideig - azt hihette, hogy egy képtelen félreértés áldozata, ami hamarosan tisztázódni fog. Kezdetben a legtöbben ezt is hitték. Erzsi a pártközpontban dolgozott, és nem mondhatta azt, hogy a férje letartóztatása sajnálatos félreértés, adminisztratív hiba, vagy valakinek a személyes gonoszsága. Erzsi nagyon jól tudta, hogy a határozat mögött maga a Párt áll. Ha megingathatatlan az a praemissa, hogy a Párt éppúgy nem tévedhet, mint az *ex cathedra* nyilatkozó pápa, akkor joggal vádolható és elítélhető a legártatlanabb is. Az ellentmondás menthetetlenül feloldhatatlan. Kiút nincs.

Ritkán éreztem magam ennyire tehetetlennek. Mit csinálhattam volna? Mit mondhattam volna? Azt, hogy egyetértek vele? De mivel? Azzal, hogy Péter jó elvtárs? Azzal, hogy a Párt tévedhetetlen? Mind a kettővel? Ilyet tőlem nem fogadott volna el. De ha nem értek vele egyet, meg sem hall, vagy dühös és ellenséges lesz. Akármit teszek, csak az elszigeteltségét és a zavarát fokozom. Nyugodt politikai elemzés, logikai megfontolások, vagy valamiféle fajta párttól független igazság öncélú keresése szóba sem jött. De a pillanat biztatásra, nyugtatásra, együttérzésre is alkalmatlannak látszott. A pillanat egyszerűen semmire sem volt jó.

Akkor csak az éreztem, hogy a párt külön tébolydájába kerültem. Egy örült világba, amelyben okos, tehetséges, és máskülönben józan emberek agyát a pártirodalom rendszeres tanulmányozásával, az aktuális jelszavak következetes ismétlésével addig és csak addig a pillanatig, amíg az új jelszavak nem jelentek meg, és nem utolsósorban a végkimerülésig végzett pártmunka segítségével átfomálták, eltorzították, valóságérzékétől megfosztották és egy kollektív rögeszme rabjaivá tették. Csak utólag döbbsentem rá, hogy Erzsi egy fontos, és kifejezetten eretnek lépést mégiscsak megtett. Kijelentette, hogy Péter nem ellenség. Nem azt mondta, hogy ártatlan, de ezt a kifejezést egy jó elvtárs nem is használhatta. Azt hiszem, hogy a Párt terminológiájában a teljes ártatlanság fogalma egyszerűen nem létezett. Ez a gondolkozásmód talán az eredendő bűn fogalmának szekularizált, kommunista változata. De a fogalmazás finomságaitól eltekinthetünk. Erzsi a Párt vádjá ellenére sem fogadta el azt, hogy a férje ideológiai ellenség és „imperialista” érdekek bérence.

⁸ Görög eredetű szó, filozófiában használt kifejezés: bizonytalanság vagy nehézség a gondolkodásban; egy kérdés megoldásának látszólagos lehetetlensége. Bakos F: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó 1979.

Apró, de fontos lépés, mert a Párt erkölcsi katekizmusa szerint csak a Pártban szabad hinni, semmi és senki másban. Következésképp: azonnal hinni kellett volna Péter bűnösségében. Nem tette, és ezzel a Párthoz fűződő köldökzsinór árnyalatnyit, de érezhetően meglazult. A csalódást még nem lehetett szavakba foglalni, de a megoldhatatlannak látszó belső ellentmondás érzését állandóan ébren tartotta az éles fájdalom. A „megoldhatatlannak látszó” kifejezést merő jóindulatból és egy fajta beleérzés szándékával írom. Az ellentmondás megoldhatatlansága ugyanis nemcsak látszat volt, hanem az adott premisszák mellett keserű logikai szükségszerűség. Más megközelítésben: megoldhatatlan volt - legalábbis mindaddig, amíg a megingathatatlanak vélt hittételeket nem vizsgálják felül. A valóság torzításmentes tükrében tulajdonképpen már teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a Párt nem volt tévedhetetlen. A Párt tévedett. Egyre többet, egyre nagyobbakat tévedett.

Éljen a Párt!

Mint sok más kommunista, Péter sem akarta egykönnyen belátni hogy a Párt tévedhet. A börtönben állandóan bűnbánatot tartott. Kereste magában azokat a „kispolgári” hibákat, amelyek a nagy „félreértéshez” vezettek. Még azt is gyakorolta, hogy az örök arcát rokonszenvesnek lássa. Mindenképpen azt akarta érezni, hogy ő és az örök egy és ugyanabba a táborba tartoznak, mert az örök ellenszenvenessége pártellenes gondolatokat ébreszthetett volna. Egy idő után az öngyilkosság látszott az egyetlen lehetséges kiútnak. Kabátja béléséből kötelet font és a cellában felkötötte magát. Előtte még egy eltört gomb segítségével felkaparta a falra: „Éljen a Párt!”

A kötél leszakadt és Péter a hideg vízzel való leöntés után arra ébredt, hogy a szőrpapucsos őr (a szőrpapucs azt a célt szolgálta, hogy a fogoly ne hallja meg a folyosón közeledő ört) a fejét rugdalja és azt ismételve: „Ott akarsz te megdőglenni, ahol én vagyok éber?” Az éberség ugyanis fontos kommunista erény volt, és az ember természetesen ne ott és akkor „dögöljön meg”, amikor és ahol ő akarja. Ezen a mondaton rengeteget mulattunk később. Nem tudom, hogy a kívülállók értékelné tudják-e ezt a felséges ostobaságot, a pártszerű kötelességteljesítés vérlázító korlátoltságát, a mondat tragikomikus nagyszerűségét.

Az öngyilkossági kísérletnek két közvetlen előzménye volt. Azt akarták, hogy volt főnöke, Haraszti⁹ ügyében tegyen hamis vallomást. Arról nem is tudott, hogy Harasztit már letartóztatták. Néhány tényt kellett volna úgy elferdítenie, hogy abból az derüljön ki, hogy Haraszti jugoszláv kém volt. (Akkoriban folyt Tito, a „láncos kutya” elleni harc). A kihallgató azt mondta, hogy írjon új vallomást, mert nem fogadja el a régit. Kivette a páncélszekrényből a dossziéját, de két iratgyűjtőt összecserélt. A régi írott vallomás helyett a Péter ügyéről adott összefoglaló jelentést adta oda. Ebben a következők álltak: „E. Pétert - ekkor és ekkor - letartóztattuk, mert felmerült az a gyanú, hogy svájci tartózkodása során E-t az imperialisták kém szervezetükbe beszervezték. Erre nézve konkrét anyagunk nem volt. E. a kihallgatás során őszinte, becsületes, pártszerű magatartást tanúsított. A C/2 osztály vezetőjével egyetértésben preventív okokból további fogvatartását elhatároztuk”.

Ezek az elcserélt dossziék Az ördög incselkedik egyesekkel, amikor a kezük úgy nyúl félre, hogy a titoknak szánt igazságot nyújtják tálcán az illetéketlennek vélt illetékesek felé. A dosszié elolvasása után történik az öngyilkossági kísérlet. Előtte még felvési a cella falára: „Éljen a Párt!”

⁹ Haraszti Sándor. Kommunista újságíró, főszerkesztő. Az ötvenes években koholt vádak alapján letartóztatták. 1956-ban a Nagy Imre kör többi tagjával együtt először a jugoszláv követségen kapott menedéket, majd Romániában internálták.

Mért Éljen? - kérdezem magamban dühödten, miközben ezt olvasom. És melyik Párt? A képzeletbeli, a megálmodott? Vagy az a párt, amely nemcsak őt vádolja hamis vádakkal, hanem hamis vallomásra akarja kényszeríteni egy másik kommunista ellen?

A kérdésre van válasz, nem sokkal később jön. „Ha Rákosi tudná, biztos nem lenne így”. Azaz: valahol van egy igazi Párt, egy tökéletes Párt. Akármennyi a kisiklás, a hiba és a rossz elvtárs, - igazi, feddhetetlen kommunista is létezik. Amikor a börtönből kiszabadult, írni akart Rákosinak, de Erzsi és Vásárhelyi¹⁰ szerencsére lebeszélték. Ők akkor már sejtettek vagy tudtak valamit, aminek a híre a börtönévek alatt nem juthatott el hozzá.

Hogy lehetett ily vakon hinni? És hogy lehetett a pártba vetett fanatikus hittől viszonylag oly gyorsan megszabadulni?

Szász Béla¹¹, Aczél¹², Méray¹³ és mások is leírták és elemezték a kiábrándulás folyamatát. Ami sokáig váratott ugyan magára, de amikor végre megindult, gyors volt és gyökeres változásokhoz vezetett.

Voltak ennek a folyamatnak mikroszkópikus bevezető tünetei? Olyanok, amelyek akkor nem tűnhettek fel, és csak utólag visszatekintve azonosíthatók? Azt hiszem néhénra én is rá tudok mutatni. Ezek közé tartozik Erzsi megoldhatatlan tétele: A Párt és a Népbíróság joggal ítéli el ártatlan férjemet. A megállapítás képtelensége tulajdonképpen már önmagában is kritika. A megoldhatatlan és az értelemnek ellentmondó kijelentés egy képtelen, abszurd világról tesz tanúbizonyságot. És természetesen az is kritika, hogy egy olyan világban élünk, amelyben el lehet ítélni- sőt joggal - egy ártatlant. Kifogásolni lehetne, hogy ezt kritikának nevezem. Ám legyen. Nem közönséges értelemben vett kritika, és még kevésbé vád. Csak kezdemény, aprócska jel, a kétely első csírája.

Érdeemes tüzetesebben megvizsgálni a börtönben tett öngyilkossági kísérletet is az utolsó üzenettel: „Éljen a Párt”. Mire gondolhatott az előkészületek közben? Átsuhanhatott a fején valami halvány remény, hogy valaki - természetesen egy „igazi elvtárs” - felfigyel és meghallja a segélykérést a kétségbeesett aktus mögött, vagy felfogja azt, hogy az utolsó rendelkezésedre álló tétellel, az életével zsarol. De nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk ezeket az esetleges hátsó gondolatokat, amelyekben a fulladozó pillanatokra még megkapaszkodhat. Elsősorban és lényegileg mégiscsak hűségnyilatkozatnak szánta.

Vagy lehet ezt másképp is látni? Mért vési a falra a szocialista állam börtönében egy kommunista a Párt dicséretét? Miféle párthoz hű? Mit, kit éltet? A börtönőreit? A cári börtönökben persze más volt a párt éltetése, mert az a jövő ígéretének tűnt. De most? Mért haljon meg egy pártfunkcionárius a Párt börtönében a Pártért? Mért nem harcolhat tovább? A Pártot élteti és értük hal meg. De miattuk is

¹⁰ Vásárhelyi Miklós. Kommunista politikus. Az ötvenes években koholt vádak alapján börtönben ült. A Nagy Imre kör egyik jelentős vezéralakja. 1956 után először a jugoszláv követségen kapott menedékjogot, majd Romániában internálták.

¹¹ Szász Béla: Minden kényszer nélkül. London 1963. 1989. Budapest 1989

¹² Aczél T.- Méray T. Tisztító vihar. Angolul: The Revolt of the Mind 1958. New York. 1961 London. Szeged 1989.

¹³ Méray T.: Nagy Imre. 1989. Bibliotéka.

A felírat így is olvasható: „Meghalok, mert így bántatok velem. Most láthatjátok, hogy mit tettetek velem. Ime, a véremmel fizetek a hűségemért”, és így tovább.

A Rajk per

A Rajk¹⁴ per idején is jártam náluk. A beszélgetés kapcsán kételyeimnek adtam kifejezést a Rajk perrel kapcsolatban. Ellenvetéseimet ostobaságnak és nevelésesnek tartották. Péter nyugodtabban, Erzsi hevesebben, agresszívebben érvelt. Biztos vagyok benne, hogy nem utólag képzelődök: Erzsi sziklaszárdan, dühvel támadott, de Péter néha megtorpant, mintha megbicsaklott volna benne valami. E látogatás után határoztam el, hogy többé nem megyek el. Nem is mentem, - csak sokkal később, amikor Erzsit látogattam meg Péter letartóztatása után.

Nem tudna arra a kérdésre választ adni, hogy tudta-e, hogy Rajkék ártatlanok, vagy sem - mondja Péter az interjúban. Papírforma szerint nem tudta, hiszen elhitte a vádiratot. De akkor mért félt?- teszi fel a kérdést. Tudta magáról, hogy nem kém. Azt is jól tudta, hogy nem bűnös és nem áruló. Mégis félt. Arra is visszaemlékszik, hogy egyszer valakinek azt magyarázta, hogy ő ugyan őszinte kommunista, de ha mégis letartóztatnák, a Pártnak lenne igaza. Ez tulajdonképpen ugyanaz a megállapítás, mint amit Erzsi tett Péter letartóztatása után, bár még élesebb, mert egyszám első személyben szólt és az ellentmondás érzése nélkül hangzott el. Csak utólag változott ez át a „képtelen paradoxá (amivel a) Szabad Néptől¹⁵ való eltávolíttatásom után és később a börtönben is éltem”.

A vakhit a felszínen még változatlanul élt, de valójában egy s más már ingófélben volt. Mért félt, amikor tudta, hogy ártatlan? A válasz csak egy lehet: sejtette, hogy ez nem elég. Érezte, hogy az ártatlannak is bőven van oka a félelemre. A vádiratot egy jó kommunistának el kellett hinnie, és ő el is hitte, hogy Rajkék bűnösök. El kellett hinnie. De ha ennek ellenére mégis szorongott, akkor a kétely mérge már marni kezdte. Mért magyarázta azt, hogy ha letartóztatnák, akkor is a Pártnak lenne igaza? Kötelességének érezte, hogy önmagával együtt jó előre felmentse a Pártot is, - a Pártot amely majd ártatlansága ellenére jogosan ítéli el. Káprázatos profilaxis, a vakságnak és az éles jövőbelátásnak különös keveréke. Ami a fanatikus vakhit leple alatt elpattant, azt senkinek sem szabad megtudnia. Neki magának sem.

Sartre

Elkoptatott kérdés, de talán mégis jó, ha emlékeztetőnek újra és újra feltesszük magunknak: Hogy történhetett ez meg? Hogyan alakult ez ki? Tudjuk, hogy bizonyos történelmi helyzetekben a tömegeket könnyű megtéveszteni és fanatizálni. Ismerjük a veszélyhelyzeteket, a sikeresen alkalmazott módszereket, és tapasztalhattuk a következményeit is. Nem tudhatjuk, hogy új helyeken, más társadalmi-politikai-vallási adottságokkal mikor leszünk ennek újra tanúi vagy szenvedői. De Magyarországon a sztalinizmus alatt mégcsak nem is a tömegeket fanatizálták. Probálták, de nem nagyon sikerült. Csak az ország - és más országok - értelmiségét tévesztették meg. Helyesebben talán: az értelmiségnek sikerült megtévesztenie önmagát. Sartre még az 50-es évek közepe felé is büszkén írta, hogy Moszkvában járva a szabadság levegőjét szippantotta magába. Miféle önbüvölő öncsalással érte el ez a jelentős gondolkodó, a nemzetközi értelmiség véleményét döntő módon befolyásoló

¹⁴ Rajk László. A magyar illegális kommunista párt vezetője. Belügy-, majd külügyminiszter. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták, halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták.

¹⁵ Szabad Nép. A Magyar Kommunista Párt központi napilapja.

filozófus azt, hogy az elnyomás és a terror kellős közepén a szabadság mámoros érzését élte át? Mit várhatunk az írástudatlanoktól, amikor még az írástudók érzékszerveiben sem bízhatunk? Hogyan áltathatta az értelmiség önmagát és hogyan tévesztette meg később a tömegek egy részét is? Csak egy részét, mert a történelem furcsa fintora, hogy a „nép” érdekében tett változásokban a tömegek kevésbé hittek, mint az értelmiségnek egy fanatikus hányada.

Érdemes ezeket a kérdéseket felvetni? Eljövendő, talán újra megtévesztésre és önáltatásra vágyó nemzedékekhez intézhetném e kérdéseket, - a múltra való hivatkozással és a jövőre irányulva. De minek? Van arra remény, hogy a múlt tapasztalatai jótékonyan befolyásolják a jövőt? Ebben legalább olyan nehéz hinni, mint teljesen lemondani a reményről.

Hiányos történelmi-politikai tudásom nem jogosít fel arra, hogy kísérletet tegyek e kérdések megválaszolására. Néhány - inkább személyes tapasztalatokon nyugvó megjegyzést mégis megkockáztatnék. Először is le kell szögezni, hogy az értelmiség nem csatlakozott egy emberként és egyöntetű lelkesedéssel a kommunista párthoz. Ez mentő körülménynek látszik, de nem egészen az. Sokan ezt egyszerűen nem teheték meg, mert a háborús és háborúelőtti években kompromittálódtak, mint egy másik, ellenséges ideológia zászlóhordozói, kiszolgálói vagy haszonélvezői. Az értelmiség egy másik része csak vonakodva követte a szocialista utat, de igyekezett a húsos fazék közelében elhelyezkedni. Vagy azért szorgoskodtak, mert még nem kaptak elég nagy adagot, vagy azért, mert már hozzászoktak a nagyobb és jobb adaghoz és nem volt kedvük erről lemondani. De ezek persze nem a nagy, lelkes hívők voltak, hanem a többé-kevésbé ügyes helyezkedők, vagy a biztonságból hívők, - más idők szokványos templombajárói. A fanatikusoknál egyébként semmivel sem voltak veszélytelenebbek. Sem tisztahitűek, sem kérlelhetetlenek nem voltak, de gátlástalanabban harcoltak személyes érdekeikért.

Az élcsapat

Kikből tevődött össze az élcsapat tulajdonképpen magja? A három millió koldus országában a fasiszta terror és egy hiábavaló háború után a marxista filozófia és a kommunizmus építésének utópiája nem csak intellektuális kísértés volt, hanem a megváltás és üdvösség ígéretévé vált. A háború mocska és borzalma nem volt alkalmas arra, hogy az istenbe vetett hitet megerősítse. A nélkülözés is az anyagi lét elsődleges tényei, a primitív szükségletkielégítés felé terelte az emberek figyelmét. A vallás már rég elvesztette a hívek feletti hajdani hatalmát és az egyház, különösképpen a katolikus egyház háború alatti magatartása aligha volt alkalmas arra, hogy a tömegek feletti megrendült szellemi hatalmát megerősítse. A fasizmus a háború után hitelét veszítette ugyan az emberek többsége előtt, de nyugateurópai értelemben vett demokratikus hagyomány Magyarországon sohasem volt és egy szellemi vákuum alakult ki.

Ha ezt a szellemi vákuumot a szovjet szuronyok jelenlétével tetézzük, akkor nem nehéz megérteni, hogy a marxizmus-leninizmus sztalinai változatának kevés szellemi ellenállással kellett megküzdenie, és gyorsan tért hódított. A vallást, a „nép ópiumát” sem kiírtani, sem pótolni nem tudta, de kábítószer-pótléknak elkelt az adott körülmények között. Akire mégsem hatott bódítóan, arra a szent cél érdekében rá lehetett kényszeríteni. De ne felejtünk! Nagyon sokan önszántukból és nagy lelkesedéssel csatlakoztak a kommunista mozgalomhoz. A félfedális Magyarország gazdasági-történelmi elmaradottsága, az éles társadalmi ellentétek és igazságtalanságok erkölcsi felháborodást keltettek és a gyökeres változtatás követelményét élesztették a munkásság, parasztság és a polgári származású értelmiség széles köreiben is. A

magyarországi illegális kommunista párt és a Moszkvából hazatért kommunisták kicsinyke csapatjához egyre másra csatlakoztak olyanok, akik már régebben is elégedetlenkedtek vagy tiltakoztak az elmaradott viszonyok ellen, és a fiatalok közül azok, akiket a háború ismertetett meg a múlt rendszer hibáival. Egy új rend kialakításához kerestek utat, és az adott történelmi pillanatban a marxizmus-leninizmus kínálkozott a legtestetesebb vezérlőeszmének. A marxizmus-leninizmus a Szovjetből importált és rövidesen jól meghonosodott sztalinista formájában minden kérdésre hiánytalan megoldást ígért és mindig mindenre határozott és teljesen egyértelmű választ adott. A válasz taktikai okokból állandóan változott, de a pillantnyi válasz mindig kategorikus és megfellebbezhetetlen volt. Magától értetődik, hogy a rendszer természetes szövetségesei elsősorban azok közül kerültek ki, akik az elnyomást, és az igazságtalanságokat saját bőrükön, vagy közvetlen környezetükben tapasztalhatták és akiket a régi rendszer személyesen vagy faji megkülönböztetés miatt üldözött.

Péter ezek közé tartozott. A deportálás után Svájcba kerülve hamarosan kapcsolatot teremtett a genfi kommunista pártcsoporttal.¹⁶ Már Buchenwaldban lenyűgözte a kommunisták fegyelmezettsége, szervezettsége és morális fölénye a táborban. „Amikor Svájcba kerültem, én már kommunistának tartottam magam”. „Két Lenin-brosúrát végigolvastam és lényegében képzett marxista lettem”. „Mintha az egész intellektuális apparátusom erre lett volna felkészülve, mintha csak egy kicsit meg kellett volna pöccinteni, hogy beinduljon”. Péter megindult a „hivatásos forradalmár” útján. Kezdetben minden együtt volt: a hit, egy csodálatos társadalom utópiája ami - ugyancsak a hit szerint - tudományos alapokon nyugodott, a közjó érdekében vívott harc és a személyes érvényesülés lehetősége is.

A nehézségek később jöttek. Akkor, amikor a frázisok és a valóság, a pártbürokrácia és a „hivatásos forradalmár” politikai alkata közötti ellentét egyre élesebbé vált.

Történelmi példák

Péter lánya, Hankiss Ágnes¹⁷ több dolgozatában, - többek között Martinovics¹⁸ és Bethlen Gábor¹⁹ történelmi példáján elemzi egy bizonyos értelmiségi típus történelmi dilemmáját és sorskonfliktusát. Martinovics ferencrendi szerzetesként kezdi pályafutását. Eszméi és szándékai először a hittel és a rendi fegyelemmel, később pedig a bécsi udvar érdekeivel kerülnek ellentétbe. Bethlen Gábor a Habsburg és török nagyhatalom árnyékában - velük szövetségben és ellenük - szövi fondorlatos és kalandos önállósági politikáját Erdélyben.

¹⁶ Vezetőik, pl. Szőnyi Tibor, a későbbi Rajk-per áldozatai.

¹⁷ Erdős Péter és Köves Erzsébet lánya. Pszichológus, politológus, szépirodalmi szerző.

¹⁸ Martinovics Ignác (1755-95). Ferencrendi szerzetes, filozófus, egyetemi tanár. A bécsi udvar titkos szolgálatában áll, de kettős játékot játszik. Titkos társaságokat szervez jakobinus eszmék és nemesi reformtörekvések megvalósításáért. Felsőszékes és hazaárulás vádjával halálraítélték és kivégezték.

¹⁹ Bethlen Gábor (1580-1629) Erdélyi fejedelem. Nagytehetségű katona, politikus. A Habsburg és török hatalom árnyékában merész kettős játékkal próbálja kivívni Magyarországot és Erdély függetlenségét.

Egy olyan értelmiségi típusról van szó, aki számára a közéleti, politikai szerepvállalás szinte létkérdés. Nem lehet meg e szerep nélkül, de szerepével akkor és csak akkor tud azonosulni, ha ezt a maga öntörvényű, belülről vezérelt módján teheti. Ez a fajta nyugtalan tehetség szükségszerűen ellentétbe kerül a bürokratikus szervezettel, ahogy ezt többek között Martinovics sorskonfliktusa példázza. A bürokratikus szervezet alapvetően idegenkedik az ambiciózus, öntörvényű embertől, aki nem a bürokrácia megszabta úton és tempóban, hanem a maga eszméi és impulzusai szerint, a saját intellektuális és erkölcsi elgondolásai értelmében akarja céljait megvalósítani. Az idők folyamán a szervezet számára egyre nyilvánvalóbbá válik az elkötelezett, önálló utakon járó politikus „alkati” alkalmatlansága, és ezért a benne rejlő haszonért nem vállalja a benne rejlő kockázatot. Hankiss részletesen elemzi a bürokratikus szervezet stratégiáját és azokat a finom taktikai húzásokat, amelyekkel a tehetséges, autonóm és elkötelezett politikus érvényesülésének gátat vet és sokszor önsorsrontó cselekvéssorozatok zsákuccájába kergeti. Az öntörvényű, alkotó politikusban az önnön normáival, elveivel egységes viselkedés igénye, az Én-azonosság kerül konfliktusba az Én-érvényesítéssel; azzal a természetes és jogos vágygal, hogy egyéni képességeit és törekvéseit minél több és nyilvánvalóbb egyéni és társadalmi haszonnal érvényesítse. Az ideális természetesen az, ha a normák és célok követelménye összhangba hozható. Ha azonban az emberi személyiség e két alapvető szükséglete egymással ellentmondásba kerül, csupán rossz és még rosszabb megoldások közt lehet válogatni. Az önálló, felelősségteljes politikai cselekvés megszállottja véleményalkotásában öntörvényű, de énérvényesítő törekvéseit csak belülről, a szervezetbe beépülve, és ahhoz idomulva tudja megvalósítani. A politikai cselekvés, az átalakítást célzó tettek lehetőségének érdekében alkalmazkodik a hatalomhoz és szolgálatokat tesz, de ugyanakkor abban bízik, hogy meg tudja őrizni a kívülálló véleményalkotási és cselekvési szabadságát is. Ez a konfliktus bizonyos politikai-történelmi helyzetekben megoldhatatlan. A függetlenségi törekvések természetes következménye, hogy a hatalmi apparátus elszigetelni igyekszik, és ha szükségesnek tartja, emberileg megtöri. Függségi helyzetét felismerve ideig-óráig tudatos kompromisszumokkal sikeresen beépülhet az abszolutista hatalomba azzal a szándékkal, hogy azon belül próbálja meg a fejlődést a hatalom belső lehetőségeinek megfelelően abba az irányba terelni, amelyet ő a legelőnyösebbnek tart. A szervezet azonban alapvetően idegenkedik tőle, bizalmatlan vele szemben és még akkor sem kezeli egyenrangú szövetségesként, ha törekvéseik hosszabb vagy rövidebb ideig sok tekintetben azonosak. Az ügy érdekében vállalt mimikri és kettős játék ilyen körülmények közt egyre több áldozatot követel, mert egyre többet kell nyújtani ahhoz, hogy elfogadják, hiszen magányosan áll szemben a szervezett abszolutista hatalommal. A kétségbeesett manőverezés maximális koncentrációt követel, a borotvaélen való táncolás egyre kockázatosabb, az alkalmazkodás és a reálpolitikai engedelmények szinte szükségszerűen konfliktusba sodorják saját morális elveivel, és így a taktikai lépések bonyolódó zürzavarában lassan szem elől veszhet az eredeti cél. Ha nem tud kilépni, - és ezt rendszerint már nem tudja megtenni, akkor a mimikri és kettős játék közben lassan, de biztosan elveszti önmagát²⁰.

²⁰ „elveszti önmagát” - a kifejezés Hankiss Ágnestől származik.

Hankiss hangsúlyozza, hogy nem allegóriát ír. Fejtegetése nem apjáról, Kádárról²¹, vagy más meghatározott személyről szól. De róluk is, mert egyfajta elkötelezett értelmiséginek a hatalomhoz való viszonyát és konfliktusait vizsgálja, az egyeduralmi igényekkel fellépő abszolutista vagy totalitárius állam keretei között.

Ez a szociálpszichológiai, politológiai elemzés számomra meggyőző. Néhány személyes motívummal talán érdemes megtoldani, mert maga az interjú anyaga is lehetőséget nyújt erre.

A család parafrázisa

Péter életének utolsó éveiben feleségével és egy fiatal, nagyon szép és népszerű popénekesnővel élt együtt. Velük kapcsolatban mondja: „Ez itt valóban család, csak nem vérszerinti, hanem választott családtagokkal”. Egy másik helyen azt jelenti ki, hogy „az elvtársiasság, amit úgy is mondhatnánk, hogy családi érzés család és családi kötelek nélkül”. Továbbá: „személy szerint nekem a párt a valahová tartozás élményét adta 45 után. Nekem, aki családba sohasem tartoztam, ...” A vessző után pedig ez következik: (nekem) „akiben családi érzés soha nem volt - máig sincs”. Azért szakítottam meg az idézetet a vessző után, mert az utána következő résznek a többi idézettel való összehangolása nyilvánvaló nehézségekbe ütközik. Már a vessző előtti részhez is kérdőjelet lehetne biggyeszteni, hiszen nem az erdőben nőtt fel, és az interjú elején sok mindent el is mond arról a családról, amelyben felnőtt, és amelyhez állítása szerint sohasem tartozott. No de sebjaj, ezt azért talán még meg lehet érteni. A családi érzés kategórikus tagadása viszont még egyszerű szövegkritikai szempontból is annyira kirívó, hogy tulajdonképpen teljesen felesleges ellentanúnak felsorakoztatni mindazokat, akik pesti látogatásom alatt, halála után elpanaszolták nekem, hogy mi mindent vesztek el benne. „Apám volt”, - mondta egyikük, pedig ő nem is tartozott azok közé, akik a legközelebb álltak hozzá.

Mit kezdünk ezzel a nyilvánvaló ellentmondással? Mondjuk azt, hogy az interjú készítője és a szerkesztő figyelmetlen volt? Apró nyelvi módosításokkal eltűnt volna az ellentmondás? - Nem tűnt volna el. A probléma nem szemantikai vagy logikai jellegű. Mondhatjuk persze azt, hogy a „családi érzés soha nem volt” a vérszerinti családra vonatkozik, az azt megelőző mondatok pedig a magaválasztotta családra utalnak. Ez egyszerű megoldás, de elsiklik a lényeg felett. Az ellentmondás magva ennél bonyolultabb és mélyebb.

Érdeemes egy kicsit idézni a család történetéből, mert az egyéni vonatkozásokon túl adalékokkal szolgál a magyar zsidóság életéhez is. Péter apai nagyapja vallásos zsidó létére csendőr volt, ami oly szokatlan kombináció, hogy talán ő volt az egyetlen ebből a fajtából. De csendőrnek feltűnően gyengéd lelkű, mert nem viselte el, hogy akaratlanul megsebesített egy cigányt, és otthagya a csendőrséget.

Szülei válása után Péter először az anyjánál, majd néhány évig az apjánál lakott. Apjára nem sok jó szót veszteget. Hisztériás önimádó volt, aki úgy gondolta, hogy mindenkinél mindent jobban tud. A beosztottjaival kegyetlenül bánt. Nagy magyar hazafi, aki büszkén mutogatta a képeket, amelyeken a Horthy hadsereg katonájaként darutollal a sapkáján áll. Amikor a Felvidéket Magyarországhoz visszacsatolták és a szekszárdi főtéren az ünnepség előtt felhangzott a Himnusz, a meghatódottságtól elájult. Fiát pofozta és bikacsökkel verte, de ez talán nem is annyira

²¹ Kádár János. A magyarországi illegális kommunista párt vezetője. A háború után belügyminiszter. 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatták és 1954-ig börtönben ült. 1956 után a kommunista párt főtitkára és miniszterelnök.

szadista aktus, hanem inkább színelőadás volt. Péter szégyenlős keserűséggel jegyzi meg, hogy a módszer sajnálatos módon bizonyos szempontból működött, mert ez volt az egyetlen időszak, amikor rendesen tanult. - A módszer nyilvánvaló fogyatékoságaira felesleges rámutatni. Az előnyeit viszont meg lehetne toldani azzal, hogy egész jó előgyakorlat lehetett a későbbi deportációs- és börtönévekhez.

Egy kihallgatott beszélgetésből értette meg Péter, hogy anyja sokkal jobban és boldogabban élhetne, ha az ő létezése nem akadályozná meg ebben. Állítása szerint ez a költői pózait befolyásolta ugyan, de valójában csak röhögött. Vitatható, hogy mi is volt az igazi póz. Anyja varrónő volt, aki a keresztény középosztály asszonyainak dolgozott. Egyik élettársa tüzér főhadnagy volt, akinek esztergomi kanonok volt a bátyja. Kapcsolataiban mindig magasabb társadalmi rétegek felé törekedett, de ugyanakkor csak az enyhén link figurák vonzották. Anyja családjában sem volt senkinek zsidó identitása és az egész családon végigvonult egy sajátos vonzalom a dzsentrik és a katonatisztek iránt. Második férje a már említett, a Dunaparton meggyilkolt Jenő bácsi, tartalékos főhadnagy volt. Ebből következett egy fontos funkciója: sok gazdag zsidó család meghívásán jelen lehetett mint párbajképes zsidó. Párbajra persze nemigen került sor, de személye biztosíték volt arra, hogy szükség esetén jelen van valaki, aki párbajra hívhat ki egy (ugyancsak párbajképes) sértő felet.

Ez a nagyon rövid családi tabló talán egy kis fényt vet arra a háttérre, amelyben Péternek a családdal kapcsolatos ambivalenciája és a katonás pártfegyelemhez való viszonya kialakult.

A Párt a „valahová-tartozás érzését” adta. Egy olyan mozgalmat jelentett, ahol nemzeti és faji ellentétek nem léteznek. Csak elvtársak vannak, akiket „családi érzés” köt egymáshoz.

A sors, - azaz a Párt úgy akarta, hogy a nagy, kezdetben eszményinek tartott családhoz fűződő kapcsolatot az ambivalens érzések másik ága váltsa fel: az igazságtalan mellőzöttség, a családhoz nem tartozás, a kirekesztettség. Ehhez társult később a csalódottság, a harag, a dac, a lázadás és a párttól való függetlenség vágya. Péter akkor már új utakon járt és máshová-tartozásokat keresett, és talált is magának. A régi kötelékektől mégsem volt könnyű teljesen megszabadulni.

Személyes igények

„A párttól sohasem tudtam pszichésen teljesen elszakadni, az a gyanúm, hogy a mai napig sem.

- Miközben a párt sokat változott ...

- Abban a tekintetben nem, hogy engem mindig elutasított.... Miközben rengeteg arcot felvett, engem folyton bántott.”

Igazságot, eszményeket, jó anyát és az összetartozás meleg érzését kereste a pártban. Ehelyett hazugságokat, hálátlanságot és igazságtalanságot, kegyetlen bánásmódot kapott. Egy rossz anyát egy rossz apával megtévezve.

Péter a párthoz való viszonyát és a mozgalmi munka jellegét gyakran katonai metaforákkal írja le. Keménység, fegyelem, harc. A „hivatásos forradalmár” egy nagy ügy önzetlen harcosa, az „ecclesia militans” katonája. Nem véletlen, hogy jezsuita hajlamairól is beszél. „Az életem központi problémája a harc.” Péter megvetette mindazt, amit apja képviselt: a korlátolt sovinizmust, a lefelétaposást, a nyílt kegyetlenkedést, a magyar úri hagyomány legsilányabb megnyilatkozásait. Nevetségesnek tartotta és lenézte a családnak a dzsentrikre és katonatisztekre sandító

tragikomikus bámulatát is. Nemesített formában mégis megmaradt valami ebből a családi hagyományból, - a katonai erények, a fegyelem, a kötelességteljesítés, a harcrakész szolgálat szeretete. „A fegyelem, amiben szadomazochista tendencia is van, mert miközben én fegyelmezem az alattam levőket, engem is fegyelmeznek a fölöttem levők, és a kettő együtt jó.” A két vonal, - a valahová-tartozás vágya és a szublimált katonai erények dicsérete néha békésen fonódik össze ugyanabban a mondatban: „meleg és mégis kemény, harcos összetartozás”.

Péter egy jó és nemes hadsereg harcos katonája akart lenni. Amíg hitt ebben, feltétel nélkül vetette magát alá a magasabb akaratnak, de a csalódás után annál elszántabb dühvel fordult ellene. A lázadás ideje jött el. Most új csapatot keresett magának, és annak a katonája lett. Úgy gondolta, hogy ez lényegében ugyanazokért az alapvető célokért küzdő csapat, - csak sokkal jobb, mint a régi. De a harci módszerek megváltoztak.

A lázadás korszaka

Aczél-Méray²² írja: „1956. február 13-án hajnalban, teljesen váratlanul letartóztattak egy fiatal, kócos hajú, gyors beszédű újságírót, Erdős Pétert, akinek vonzódása az irodalmi ellenzékhez s barátsága annak néhány tagjával meglehetősen közismert volt. Erdős nem most került először Rákosi börtönébe: 1951-ben egyszer már lefoglalták s három esztendő-töltött magánzárkában”.

„Erdős a rehabilitálás idején, 1953-ban szabadon bocsájtották. Azóta ismét mint újságíró dolgozott; ez a fiatal, kissé hajlott hátú, szenvedélyes fiatalember leginkább nyílt, nyers és gyakran meggondolatlan szókimondásáról volt ismert: kávéházakban, eszpresszókban, szerkesztőségekben válogatás nélkül és teljes odaadással szidta-átkozta Borzast²³ és társait, noha köztudomású volt, hogy minden egyes szó visszakerül az íróasztala mögött háborgó, kését és fogát fenő vezérhez.

Egyébként - az Illetékes Szerv cinizmusára jellemzően - most ugyanaz az ávós tiszt jött megint Erdősért, aki négy esztendővel ezelőtt: ő már ismerte a delikvenst, nyilván nem kellett sokat magyarázni. A különbség az volt, hogy négy évvel ezelőtt nagyszájú volt és goromba, most - miután azóta egyszer már bocsánatot kért a fiatal újságírótól, s elismerte ártatlanságát - sima volt, halk és udvarias.”

„Magához vett néhány jugoszláv brosúrát, Kardeljnek ismert beszédét a szocializmus új problémáiról, Dedijernek Magyarországon akkoriban közkézen forgó Tito-életrajzát, és kedélyesen elhajtatott vele.

A hír futótűzként terjedt a városban”.

Az idézetből kitűnik, hogy az idők kissé megváltoztak. Péternek Rákosihoz való viszonya is teljesen megváltozott, - már nem hitte azt, hogy minden másképp lenne, „ha Rákosi tudná”.

Péter sokszor említi az interjúbán, hogy ő cselekedni szeretett, „mert egy cselekedet mindig száz új cselekvési lehetőséget nyit meg.” Irigylésreméltó optimizmus. Különös tekintettel arra, hogy ezt egy olyan kor perspektívájában mondja, amelyből én túlnyomóan a megbilincseltség és a dühödt tehetetlenség emlékét őriztem meg. Ez az ellentét még nagyon különböző kiindulópontjaink és társadalmi lehetőségeink tekintetbe vételével, sőt alkati különbségeink felmérése után is

²² Op. cit. 371-372.o.

²³ Rákosi gúnyneve. Rákosi teljesen kopasz volt.

megdöbbenően nagy. Mintha nem is ugyanarról a korról beszélénk. Úgy látszik, hogy én még mindig a sztalinista évek traumatikus emlékét hordozom magamban. Ő benne három börtönbüntetés után még mindig élt a háború utáni első évek és az 56 előtti és utáni évek bizakodó hangulata, - az optimista stratégiának az a szelleme, amire többször hivatkozik.

A cselekedetek, a tett társadalmi-politikai hatásosságának kérdéséről még a párton belül is nagy véleménykülönbségek voltak. Az 56-os forradalmat megelőző irodalmi mozgalmakról mondta Kádár gúnyosan, hogy a kocsirudon ülő légy azt hiheti magáról, hogy ő húzza a kocsit. Noha - így Kádár - nem a legyek, azaz a maguk szerepét túlértékelő írók, hanem a szovjetunióbeli változások vezettek, - és vezetnek majd esetleg további változásokhoz.

Kádár leértékelte az 56-os forradalmat előkészítő értelmiségi mozgalmat, sőt leintette az írókat. A személyes felelősség elhárítására, köldöknézésre és a szovjet parancshoz való alkalmazkodásra biztatott. Jó kommunistához méltóan azt mondta, hogy várjátok meg szépen, hogy mit mond és mit csinál Moszkva. Ne mocorogjatok és ne hőböröjtek. Hithű kommunistához méltóan beszélt, noha ő maga igazán nem követte mindig másoknak osztogatott bölcs tanácsait.

Aki úton-útfélen gyalázta Rákosit, az Kádár hasonlatát tovább szöve nemcsak a kocsirudon ülő, hanem szemtelenkedő, izgága légy volt. Az izgatásnak és felségsértésnek ez az „útszéli” formája nem vall jó modorra, és jólnevelt elvtársak bizonyára húzódoztak tőle, még akkor is ha a legkegyetlenebb pánikból már sikerült kikászálódniuk. Plebejus módszer, de az adott körülmények között nagy jelentősége volt. Hatásosan érzékeltette, hogy egy új korszakba léptünk, amelyben a beidegzett félelemtől meg lehet, meg kell szabadulni. A durva elnyomás ellen nyers módszereket kellett alkalmazni. Nyíltan folytatott szentségtörésre, tabunak tekintett tilalmak gátlástalan áthágására volt szükség.

Nem Péter volt az egyetlen szemtelen légy Magyarországon az 56-os forradalmat megelőző időben. De pimaszsága túlzás nélkül példamutatónak és úttörőnek nevezhető. Düh, vagy kiszámított stratégia volt? Harag és fehéborodás nélkül a felségsértő indulat elképzelhetetlen, és hatástalan is lett volna. A nemzetközi és helyi politikai erőviszonyok gondos felmérése nélkül pedig nem vezethetett volna sikerre. Tudatos kockázatvállalás volt.

A kocsirudon ülő légy tényleg nem húzza a kocsit. De sok-sok szemtelen légy és bögöly megvadíthatja a lovakat. Meg is vadította.

A régi barát visszatér

Amikor Péter 1953-ban szabadult, beszélünk egymással, és rövid ideig tartó óvatos tapogatózás után rendszeresen találkoztunk, úgy mint azelőtt. A barátságunk közé furakodott sztalinista intermezzót elfujta egy egészen más korszak, az új, 1956-os forradalmat megelőző idő. A börtönből való szabadulása után politikai nézetkülönbségeinknek semmi gyakorlati jelentősége nem volt. A kiindulópontok különbözőségét, sőt néha ellentétességét teljesen eltüntette a közös ellenség, a sztalinizmus gyűlölete. Péter még lázadóként és ellenzékiként is rengeteget megőrzött magában a kommunista mozgalmi múltból, de a szovjet marxista hagyomány gyorsan lekopott, és a klasszikus marxista-leninista tételekből is oly sok hámlott le az évek folyamán, hogy néha nem is volt oly könnyű látni, hogy mi is maradt meg belőle. De a „hivatásos forradalmár” kissé romantikus eszménye és egy kétségkívül nehezen megvalósíthatónak látszó, de feltétlenül megvalósítandó szocializmusban való hit

megingathatatlan maradt. 1956 körül a jugoszláv, titóista útért lelkesedett, és akkor úgy tűnt, hogy ez az, ami a reálpolitikailag megvalósíthatónak a határán lebeg.

1965-ben külföldre utaztam és nem tértem vissza Magyarországra. Amikor elhagytam az országot, még nem voltam egészen biztos abban, hogy kint maradok és esetleges disszidálási szándékomat a biztonság kedvéért senkivel sem közöltem. Az akkori törvények szerint ez illegális cselekménynek számított, ami nemcsak a családtagokra, de barátokra, munkatársakra is némileg rossz fényt vethetett, bár következményeiben jóval enyhébb volt, mint 1-2 évtizeddel azelőtt. Péter akkor már rég nem volt a kommunista párt tagja, de disszidálásom bizonyos fokig őt is kompromittálhatta. Másokkal ellentétben, ő sohasem tett ezért semmi szemrehányást, sőt, még csak nem is említette.

Találkozás Korčula szigetén

Kapcsolatunk természetesen újra megszakadt, hiszen én nem járhattam haza látogatóba. 1976-ban a feleségemmel és a fiammal Jugoszláviában túráztunk. Egy délután Korčula szigetén egy élelmiszerboltba tértünk be. Péter is ott vásárolt éppen egy fiatal és egy még fiatalabb hölgy társaságában. A felismerést egy röpké bizonytalanság előzte meg. Időközben ugyanis mindketten szakállt növesztettünk és tizenegy év alatt a méreteink is megváltoztak egy kicsit. Vagy nagyon ... Ebből vita kerekedett. Szokás szerint én úgy véltem, hogy ő változott meg előnytelenül, ő viszont az ellenkezőjéről volt meggyőződve. Erről hosszasan és nagyon komolyan elvitatkoztunk, amit a jelenlevők némán és döbönt ámulattal hallgattak. Péter az általam nem ismert, legújabb feleség és Jobba Gabi²⁴ társaságában volt. Csak az én feleségem ismert mindkettőnket és ő ezt a régi játékot is nagyon jól ismerte. Őt egy idő után ünnepélyesen felkértük, hogy bíraskodják e nagyfontosságú kérdésben. A feleségem mindkettőnk bánatára döntelent ítélt.

Péter és a társaságában levő hölgyek másnap úgy döntöttek, hogy otthagyják bérelt lakásukat és ők is sátrat vernek a mi sátrunk mellé. Valahol a falun kívül egy domboldalon, lépcsőzetesen elterülő olajfák között sátoroztunk. Akadt még egy-két másik sátor valahol alattunk vagy felettünk, de ezeket nem láttuk és nem is hallottuk. Különben sem láttunk sok túristát. Fürödtünk, napoztunk, ettünk, ittunk, zenét hallgattunk és átbeszélgettük a fél éjszakát. Mindnyájan úgy gondoltuk - nemcsak akkor, de még sok év múltán is, hogy a Korčulai olajfák közt eltöltött lágy nyári éjszaka alatt jutottunk a legközelebb ahhoz, amilyen a paradicsom lehet. A beszélgetés Péterrel pedig úgy folyt, mintha nem több mint tizenegy évvel azelőtt, hanem egy hete, vagy előző nap szakadt volna félbe.

Nagyon jól szórakoztunk azon is, hogy Pesten senki sem fogja elhinni, hogy véletlenül találkoztunk egy kis jugoszláviai szigeten, - ahol annak idején egyébként Odysseus is járt. Tudtuk, hogy aki meghallja, - és elsősorban Péter első felesége, Köves Erzsébet, mind azt fogja terjeszteni, hogy konspiratív találkozó volt Korčulán. A véletlen találkozás egy korčulai élelmiszerboltban egy pesti lakós szocializmusban kialakult tudatában teljesen elképzelhetetlen, - egyszerűen lehetetlen esemény. Aligha lett volna érdemes ennek az ellenkezőjét bizonygatni.

Amikor Korčulán találkoztunk, Péter már sikeres popmenedzser volt. Ami természetesen nem jelentette azt, hogy a politika nem érdekelte volna. A popdaloknak is lehet szövegük, és a Péter által kedvelt szövegeknek magától értetődően politikai élük is volt. Ő a hivatalos hatalomból már 56 előtt kiesett, és ez az állapot 56

²⁴ Jobba Gabi. Fiatalon elhunyt tehetséges magyar színésznő.

után állandósult. Kádár lassacskán megvalósította nagyjából azt, amit a Nagy Imre²⁵ csoport akart, de róla és társairól még nagyon sokáig nem esett szó. Mintha nem is léteztek volna. Péternek semmi hivatalos politikai szerepe nem volt, de mégis állandó lázas politikai tevékenység közt élt. Munkahelyen, vagy baráti körben, - ahová nyúlt, ahová lépett - mindenből azonnal politika lett. A húsboltban adott csomagolópapír, egy színi előadás vagy egy villamosutazás apró mozzanatai éppúgy politikai kérdéssé válhattak, mint például a Kennedy-gyilkosság. Ahol ő tartózkodott, ott a politika is jelen volt. Nem csoda, hogy egy idő után inkább munka nélkül folyósítottak neki fizetést (nem sokat), csak ne váljon a mindenkori munkahelye agitációs központtá. Munkahely hiányában megtette a pesti aszfalt vagy a kávéházi asztal is. Tennivaló mindig bőven akadt. Rengeteg emberrel lehetett beszélni és a könnyed fecsegés közt intenzív politikai munka folyt. Egy érdekes információért pedig szívesen elvillamosozott egy délutánt, vagy akár egy egész napot. Még akkor is, ha előre tudta, hogy a hírek gyakorlati jelentősége tulajdonképpen nem lesz.

A pesti idegklinika anekdotakincse közé tartozik annak a később ismertté vált ideggyógyásznak a története, aki a szakvizsgáján egy agydaganatgyanús beteget vizsgált. Az aktuális panaszok után a vizsgáló a gyerekkori betegségekről kérdezősködött. A beteg sok gyerekkori fertőző betegséget felsorolt, de azt állította, hogy kanyarója nem volt. A vizsgáló mindemellett konokul ismételte a kérdést, hogy biztos-e benne, hogy nem volt kanyarója. A vizsgáztató professzor meghökkenően hallgatott egy ideig, majd ingerült, de fegyelmezett udvariasságtól fuvolázó hangján tette fel a kérdést: -Mondja, jelölt úr, mért tartja olyan fontosnak ezt a kérdést? - Jó tudni, - vágta ki öntudatosan a jelölt.

A „jó tudni” szállóigévé vált. Pétert persze a jó politikai szimat vezette információ-gyűjtő útjaira, hogy a mindenkori helyzetet pontosabban felmérhesse. De ez rendszerint pusztán ténymegállapító, tiszta, „érdeknélküli” tudás volt, ami a helyes politikai diagnózis megállapítására alkalmas lehetett, de sem a politikai helyzetet, sem Péter személyes viszonyait közvetlenül nem befolyásolta. De hátha Nem lehet mindent előre kiszámítani, és ezért „jó tudni” azt, amit egyáltalában lehet, hiszen még mindig marad egy óriási adag teljesen ismeretlen és igen nyugtalanító tényező.

A komiszár és a yogi barátsága²⁶

Annyira magától értetődő volt, hogy nem hinném, hogy valaha is felmerült volna bennem, benne, vagy közöttünk az a kérdés, hogy mi is köt egymáshoz. De most, hogy ezt írom, belátom, hogy a kívülállónak ezt a kérdést fel kell tennie, és talán a választ is nehezen érti meg. Elvégre mi köze van a gyanús származású, nemrégén még osztályellenségnek minősített, de pillanatnyilag megtúrt, szakemberként elfogadott, s talán némileg még meg is becsült idegklinikai tanársegédnek a hajdan sztalinista, majd a Nagy Imre körhöz tartozó revizionista, politikai okokból többször börtönre ítélt, vitatható státusú volt újságíró-politikushoz? Hosszan lehetne sorolni a különbségeket. Péter cselekedni szeretett, én olvasni. Ő a politikát szerette én a kutatást. Őt a hatalom érdekelte, engem a tudás. Ő rábeszél, meggyőzni, manipulálni

²⁵ Nagy Imre. Kommunistá politikus. 1945-ben földművelésügyi miniszter. 1953-55-ig és 1956 október 24 és november 4. között miniszterelnök. 1956 után hazaárulásért halálraítélték és kivégezték.

²⁶ A kifejezés Koestler A. „A yogi és a komiszár” (1945) filozófiai-politikai kommentárjából származik.

akarta az embereket, én inkább meghallgatni és megérteni. Ha tehát valaki a komiszár és a yogi barátságának írná le a viszonyunkat, nem tiltakoznék, és egy kicsit talán még helyeselnék is. De nem lennék elragadtatva tőle. Látszatra igaz. El kell ismerni; a látszat végtére nem mindig csal, s tulajdonképpen nincs semmi megvetendő benne. Fel lehet úgylát fogni, mint a valóságnak azt a felületi rétegét, amellyel először kerülünk érintkezésbe, és amellyel mindig is a legtöbb dolgunk van.

Mindamellettem nem a látszat dicséretét kívánom zengeni, csak feleslegesnek és unalmas pedantériának tartanám az ellentétpár gyenge pontjainak részletezését. Olyan nyilvánvaló pontokat például, hogy nem csak én olvastam, hanem ő is, és nem csak ő cselekedett, hiszen a nap jelentős részét én is kézzelfogható, gyakorlati tevékenységgel töltöttem el. Kétségbe lehetne vonni a hatalom iránti közömbösségemet, az apolitikusságom mögött többé kevésbé jól sikerült stratégiát lehetne gyanítani, vagy meg lehetne kísérelni az ellentétpár mögött egy jól működő komplementaritás körvonalait kimutatni. Ésatöbbi.

Nem könnyű határt vonni apolitikusság és kényszerű belső emigráció között. Néha még a passzív és aktív ellenállás közötti különbség is hajszálvékony lehet. Ellenzékeségem állandó volt ugyan, de a sztalinista évek alatt teljes visszavonultságba vezetett, ami gyakorlatilag apolitikusságnak tekinthető. Ha úgy tetszik, az is politika, de mindenesetre apolitikus politika. A környezetem biztos apolitikusnak tekintett.

A párt soha. A párt mindig politikai ellenségnek tartott, és a pártnak bizonyos szempontból tényleg igaza volt. Ez csak részben annak a következménye, amit Rákosi úgy fogalmazott, hogy „aki nincs velünk, az ellenünk”, ami kétségkívül köntörfalazás nélküli, világos beszéd. A nehézség mindamellettem az, hogy ennek a meghatározásnak az értelmében úgyszólván mindenki ellenség volt. De ha majdnem mindenkire érvényes, akkor ki az, aki a nagy amorf tömegben belül a kiválasztott ellenség? Ki az, aki kitüntetett módon nincs „velünk”?

Medikus korom elején egy este politikai szeminárium után egy kollégámmal bandukoltam az Úllői úton a Kálvin tér felé. Ki tudja miért, de vizeleti zavarokról beszélgettünk, ami beszédtemének igazán prózai, és politikai szempontból teljesen ártalmatlan kérdésnek tűnhet. Lényegében arról volt szó, hogy nem minden vizeleti zavar szervi eredetű, és azt hiszem, hogy ez a megállapításom ma sehol a világon nem tűnik sem forradalmi, sem ellenforradalmi jellegűnek. Nem úgy akkor. Bármily nevetségesen hangzik, de ebből világnézeti kérdés kerekedett, bizonyára az alépitmény, felépitmény marxi problematikája körül. De nem sétálás közben alakult ki a világnézeti vita. Mi látszólag barátságosan beszélgettünk a Kálvin térig, ha ugyan nem tovább. Évekkel később hivatalos helyről idézték nekem részletesen ezt a beszélgetést, mondván, hogy ezt az egyetemen többek előtt jelentettem ki. Meglepő volt a beszélgetésről adott pontos és igen részletes írásbeli jelentés. Egyébként ez tette lehetővé, hogy oly pontosan felidézsem azt a sétát, amit a jelentés tartalmának lényegi része oly hitelesen rögzített. A meglepetés másik része az volt, hogy a tárgyilagos leírás hogyan politizálódott át és milyen szemantikai torzulásokon ment keresztül a hivatalos fórum felfogásában. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy kiváló kollégám később megkapta jól kiérdemelt profeszori kinevezését, de ez az jelentés számos érdemének természetesen csak apró töredéke lehetett.

Mindez a kezdet kezdetén volt. Az iskolapénzt meg kell fizetni. A baj persze nem az, hogy elmondtam azt, amit elmondtam. Tehettem volna szántsándékkal, a kockázat tudatos vállalásával is. A hiba az, hogy jóhiszemű voltam, és fogalmam sem volt arról, hogy mit teszek. De az ártatlanság és gyanútlanosság ideje ezzel le is járt. Azóta jó sok víz lefolyt a Dunán. A lakásomban távollétemben történt igen apró, de

kétségtelen változások, oda nem illő darabok és egyéb furcsaságok a kocsim motorteteje alatt, vagy Péter lakásában a falból előkotort mikrofon minden alkalommal kisebb meglepetést okozott, de már nem volt teljesen váratlan. Az ÁVO irántam tanúsított, az átlagosat jóval meghaladó érdeklődése az 1956-ot megelőző és az azt követő korszakból, a Péterrel felújított baráti kapcsolat idejéből való.

Természetesen később sem tudtam mindig, hogy kivel lehet nyugodtan beszélni, és ki hivatalos vagy potenciális besúgó, de azt hiszem, hogy a találati biztonságom elég nagy volt. A játékszabályok megtanulása és begyakorlása után nem ért túlzottan sok meglepetés. De azért akadt.

Ismeretszerzési és ismeretfeldolgozási szükséglet

Mindig nehéz arra választ adni, hogy mi köt össze két embert. Újságban lehet ilyeneket olvasni: „X éves, sportos, zenét, természetet és utazást kedvelő férfi keresi hasonló érdeklődésű lány ismeretségét. Rövid az élet jeligré a főkiadóba”. Ha a lány kajakozni szeret és nem vizisízni, vagy az operát kedveli és nem a kamarazenét, ha a jövedelme kisebb vagy nagyobb, az talán nehézségekhez vezet, talán nem. A mi esetünkben egy alapszintű válasz úgy hangzana, hogy emberekről, irodalmi művekről és egyszerű jelenségekről elég gyakran hasonló véleményünk volt és jól éreztük magunkat egymás társaságában. Szívesen ettünk libamájat vagy bélszint - ha volt, de nagyon jól megéltünk zsíroskenyéren és olcsó májkonzerven is. Egyikünk sem vetette meg a csinos nők társaságát és nagyokat tudtunk nevetni még akkor is, amikor az nem is volt túl könnyű.

„Jó tudni”. Sokszor más-más területen, de szerettük megérteni azt, amit lehetett és szívesen nekiláttunk kibogozni azt is, ami bonyolultnak látszott. Hallom, hogy ez nem hangzik túl eredetinek, de mégis ritkább, mint az ember gondolná. Akkor legalábbis az volt - talán a mindent megbénító félelem, vagy a viszonylagos nyugalmat teremtő durva polarizálások és leegyszerűsítések szándéka miatt. Mi azt élveztük, ha tisztázni tudtuk egy helyzet összetevőit, különböző tendenciák, motívumok és érdekek körül kialakult erőtereket, ezeknek lehetséges változataival és a feltételezhető átalakulások irányával együtt. Ez az ismeretszerzési és ismeretfeldolgozási szükséglet nem csak a történelmi-politikai helyzetre vonatkozott, de sok minden másra is.

Nyugaton külön szakmává vált a kremlológia. E foglalkozás művelői a keleteurópai és szovjet politikát, a sajtó és a kultúrélet termékeit böngészték azzal a céllal, hogy meglássák azt, ami nem a szövegben, hanem a sorok között volt. Mi ezt a mesterséget nem tanultuk, - mi ebben nőttünk fel. Ha egy hivatalos közleményben a központi bizottsági tagok közt egy új név bukkant fel, vagy a sorrend változott meg, Péter agya beindult, mint egy versenyautó, vagy azonnal információszerző útra indult, hogy a változás jelentőségét felmérhesse. De fordítva is: ha egy hír elterjedt, akkor figyelni kellett, hogy az annak megfelelő protokolláris változások bekövetkeznek-e, és újabb események, hírek, nyilatkozatok megerősítik-e, cáfolják-e, vagy bizonytalanná teszik-e azt. De talán túlzás az összefüggések keresésében és az interpretációs szándékban mélyebb lelki rokonságot felfedezni, elvégre a bibliamagyarázó, a történész és a kémfőnök is hasonlókkal foglalkozik, hogy csak néhányat említsek meg a távolinak látszó, de bizonyos szempontból közös vonásokat mutató foglalkozások közül.

A mi értelmiségi nemzedékünk fiatal korát általában a hatalommal, az iskola hivatalos képviselőivel szembeni ellenállás jellemezte. Péter ezt az ellenállást már az iskolában is sok leleményes formában üzte és a végén egy egész szélsőséges megoldást talált: kibuktatta magát a gimnáziumból. Ifjúkorunk enfant terrible vonásai és polgárpukkasztó hajlamai a háború befejezése után éppúgy vezethettek a kommunista hatalomba való beépülés, mint egyenesen a marginalitás felé. De a

kommunista hatalomban való tartós részvétel enfant terrible-k számára lehetetlen volt. Ahhoz maximális konformizmus kellett, és ha valakit kezdetben a lázadás szelleme és nemes eszmények megvalósítása hajtott a párt felé, annak az útja gyorsan a marginalitásba torkollott.

Péter pályafutása szépen illusztrálja a marginalitás és a hatalmon belüli helyzet extrém változatait, a gimnáziumtól a gimnáziumból kibukott szabóinason át az újságíró-politikusig, majd a börtönviselt kommunistán és a revizionista szervezkedésen át a popmenedzserig. Ezek azonban inkább a külsőségek, a kérdés történelmileg-szociológiailag könnyen kifejezhető tényei.

A mi marginalitásunk egy bizonyos értelemben már a bölcsőben kezdődött, mert a folyamatosan izmosodó és terjedő nemzeti szocializmus úgy definiált bennünket mint kívülállót, nem kívánatos, ellenséget. Mi mégis a magyar kultúrán nevelkedtünk. De nem a „hivatalos” kultúrának, hanem annak az irodalomnak, zenének és művészetnek voltunk a hívei, amely a hivatalos Magyarország fasiszta és félfasiszta képviselőivel szembenállt és szembeszállt. József Attila²⁷ a marginális értelmiségi iskolapéldája lehetne, de Ady Endréért²⁸, Bartók Béláért és még a szelíd Babits Mihályért²⁹ sem rajongott a hivatalos Magyarország.

Ezek inkább a külső, bár nem elhanyagolható tényezők. A lényeg talán mégis az, hogy fiatalok voltunk, és ahogy azt Renan mondja, „káromkodással az ajkunkon léptünk ki az életbe”. A legtöbbben kinövik, mint a pattanásokat. Nálunk csak a pattanások múltak el.

Hatalomvágy és marginalizálódás

Nem-konformista beállítottságunk és életvezetésünk természetesen nagyon különbözően nyilvánult meg. Az egyik döntő különbség, hogy Péterben mindig is intenzív hatalomvágy élt. De még a hatalomhoz való viszonyában is volt valami rendellenes. Antikonjunkturális magatartását sok példával lehet illusztrálni. A Buchenwald melletti katonai kórházban még a gennyet csapolják a mellüregéből, amikor minden követ megmozgat egy német ápolónő érdekében. Fáradságot nem kímélve eljut a katonai parancsnokhoz, és azzal érvel, hogy nem szabad bosszút állni a németeken, mert akkor mi is olyanná válunk, mint ők voltak. Az amerikai parancsnok futóbolondként kezeli, de teljesíti a kívánságát. Későbbi példák: főiskolai előadó korában még feddhetetlen kommunista káder, mégis helyteleníti a kulák gyerekek megkülönböztető kezelését. 1956-ban Rákosiék ellen küzdve a rádió ostroma alatt Ávos katonák életét menti meg.

A hatalomvágy, a politikai cselekvés lehetősége, az igazságérzés és az önálló törekvések megvalósítása konfliktushoz vezetnek és időnként összeegyeztethetlenné válnak. „Korábbi rossz tulajdonságaim közül legmaradandóbbnak a hatalomvágy bizonyult. De - és most védekezni kell - én a hatalmat mindig egy antihatalom gesztusvilágában működtetem. Azért vágyom a hatalomra, hogy aztán ne gyakoroljam”. Nagyonis kétségbevonható, hogy életében ez mindig így volt-e. De még e nagy kérdőjel után is figyelemreméltó egy ilyen tendenciának a jelenléte, hiszen a politika a hatalom kérdésétől elválaszthatatlan, és „egy antihatalom gesztusvilága” a politikában nemcsak rendhagyó, de attól tulajdonképpen teljesen idegen. Mindez

²⁷József Attila fiatalon elhunyt nagy magyar költő (1905-1937).

²⁸Ady Endre. Huszadik századi nagy magyar költő (1877-1919).

²⁹Babits Mihály. Huszadik századi nagy magyar költő (1883-1941).

hozzátartozik ahhoz a tünetegyütteshez, amit a normák és konvenciók iránti tiszteletlenség, és a különböző csoportok, rétegek, vagy helyi hagyományok kereteiből való kitörés szándéka jellemez.

Az interjúoló kétségbevonja az antikonjunkturális magatartást. „Szerintem abszolút konjunkturális helyzetben van, nem? A popmenedzseré emberek sokasága szemében irigyelt pozíció, ahol nagyon sokat lehet keresni,” Ez éppenséggel igaz. Meg lehetne persze toldani azzal, hogy Péter nem volt mindig popmenedzser, volt ő börtöntöltelék, állástalan értelmiségi is, vagy a párt által maximált fizetésen tengő-lengő, a hatalomból teljesen kirekesztett kishivatalnok is. De a döntő nem ez. Az a politikai-értelmiségi környezet, amelyhez Péter tartozott, megvetette és lenézte a popzenét. Jól nevelt ember nem ilyennel foglalkozott. Az interjúoló egy más, fiatalabb nemzedékhez tartozik, és ezt nem érti, talán nem is értheti. A hanglemezgyár márkamenedzseré mindamelllett irigyelt pozíció. Karriert, hatalmat és jó jövedelmet jelenthet annak, aki erre vágyott. De nem annak, aki egész életében mást akart. Ugyanez érvényes a klinikai tanársegédre, vagy arra a professzorra, és művészre is, aki valamilyen oknál fogva elidegenülve és társadalmilag elszigetelten él. Aki úgy érzi, hogy eszméi és céljai visszhangtalanok, a társadalom tendenciáitól idegenek, vagy azzal ellentétesek. A jövedelmét sokan irigyelhetik, de ő elégedetlen és tudja, hogy cseppet sem irigylésreméltó. Bonyolult és bizonyára unalmas is lenne azt elemezni, hogy mi a belső és külső tényezők szerepe az értelmiségi peremre szorulásában. A szovjet uralom alatt nem kellett sok belső hajlam hozzá. Rendszerint elég volt az, hogy valaki értelmiségi és viszonylag tisztességes volt. Ez nem volt túl könnyű, és ezért a marginalitástól és a gazdasági nyomortól való félelem az értelmiség egy jelentős részének gyáva meghunyászkodásához, mindenre képes behódoláshoz vezetett. Akit üldöztek vagy a hatalomból teljesen kirekesztettek, annak rendszerint már nem volt választási lehetősége és ez természetesen előtérbe hozhatott olyan tulajdonságokat, amelyek sok külső nyomás nélkül is marginalizálódáshoz vezethettek volna. Ahol a társadalom belső erővonalába való visszakerülés minden lehetősége megszűnik, a peremre szorítottság szintiszta kulturája alakul ki. Nyugaton a marginalitás sok értelmiségi számára kellemes és kívánatos állapot is lehet. A maga választotta szubkulturában úgy élhet, ahogy akar, - tetszése szerint elmélkedhet, olvashat, alkothat, vagy ha úgy kívánja, önromboló élvezeteinek hódolhat. Peremre szorultsága nem oly irreversibilis, mint a keleteurópai szocialista országokban, és ha kedve tartja, tehetséggel és egy kis szerencsével újra ismert és sikeres lehet, vagy akár befolyásos hatalmi pozícióba is juthat. A keleteurópai országokban ez gyakorlatilag lehetetlen volt. Csak súlyos kompromisszumok révén és csak egész különleges körülmények között nyílt erre lehetőség. E ritkaságok közé tartozik Lukács György³⁰, aki az 1956-os Nagy Imre kormányban volt miniszter - néhány napig.

Soha nem túl népszerű nem-konformistának lenni, de mégiscsak sokkal könnyebb, ha valaki következetesen a hatalmon kívül áll. Péter ezért biztos nem irigyelt soha. Péter nagyon szerette a reálpolitikát, de legalább annyira vonzották a teljesen valószínűtlen, lehetetlen feladatok. Mindig nagyon büszke volt arra, hogy 1956-ban Rákosiék ellen harcolva a rádió épületében megmentette néhány kis ÁVO-s katona életét. De ki szereti az ilyen embert? A négy ÁVO-s katonán kívül nem sokan. Csak a közhangulatot sérti, a csoport pillanatnyi egységét, a vak, de bódítóan jóleső egyetértést

³⁰ Lukács György. Marxista irodalomtörténész és filozófus. Az 1919-es magyar kommünben közoktatásügyi népkommisszár. 1956-ban a Nagy Imre kormány egyik minisztere. Az oroszok bevonulása után először a jugoszláv követségen kapott menedéket, majd Romániában internáltak.

bontja meg. Az emberekben a rendhagyó, illetlen viselkedés emléke marad meg. Az utólagos erkölcsi jóváhagyás vagy elítélés csak a különböző hatalmi csoportosulások üres, reflexszerű gesztusa. Azt érdekli, aki politikai ütőkártyának használhatja fel. Nálunk legalábbis így volt akkor, és meglepne, ha ma már nem lenne így.

Vajon mivel foglalkozik nagy előszeretettel az, aki szokásokat, konvenciókat oly könnyen felrúg, akiben mély ellenszenv él a mások által diktált játékszabályokkal szemben? Péter borzasztóan szeretett konvenciókról előadást tartani. Nagy lelkesedéssel és szakértelemmel magyarázta, hogy mik a játékszabályok az élet különböző területein: falusi párttitkárságokon, cigánycsaládoknál, értelmiségi körökben, a szovjet és magyar Politikai Bizottságban, a nagyhatalmi stratégiai játékok mögött. Láthatóan élvezte, amikor ilyesmit elemzett a nyilvánvaló céllal, hogy az embereket a különböző szinten érvényes konvenciók sajátságairól és ezek betartásának a fontosságáról meggyőzze. Részletes használati utasítást adott ahhoz, hogy mire figyeljenek, mit mondjanak, milyen helyzetben mikor mit tegyenek. Szinte koreográfiát szerkesztett: ide lépjél, oda ugorjál, erre nézzél, most habozzál, aztán döntsél, öltözködj, vetkőzz, helyeseljél vagy fuss el. Ezt a tudását bizonyára menedzseri korában is gyümölcsözően értékesítette. A saját koreográfiája is nagyon jó volt sokszor, de időnként teljesen kiszámíthatatlan módon rendhagyóvá vált. Egy jó poén kedvéért boldogan feladta a jól begyakorolt és konzekvensen felépített lépéseket, amelyekre másokat oly lelkesen és türelemmel tanított. A Kunstkönnen és a Kunstwollen³¹ nem fedik egymást feltétlenül.

A gyanakvás légköre

Az ötvenes években az intenzív gyanakvás légkörében éltünk. A hatvanas évektől kezdve az élet lassan megváltozott, de az általános bizalmatlanság nem tűnt el azonnal és nyomtalanul. A fasizmus alatt senki sem kívánta tőlünk, hogy alkalmazkodjunk a hivatalos ideológiához. A háború alatt szorongásra bőven volt alkalom, de gyanakvásra nem igen. Nyílt játszma volt, és a szerepeket illetően kétség nem lehetett. Senki sem volt bizalmatlan velünk szemben. Mért lettek volna? Véleményünk köztudott volt, és senkit sem érdekelt. Másod vagy harmadrendű állampolgárok voltunk. Nem kellett attól félnünk, hogy a barátaink elárulnak. Senki sem kémkedett ránk. Felesleges volt.

Az általános gyanakvás légkörét a sztalinizmus teremtette meg. A bizalmatlanság szelleme az ország minden rétegét megfertőzte, de magasabb körökben és rangokban a levegő még mérgezetlenebb volt. Az Államvédelmi Hatóság pusztá létezése is elég lett volna ehhez, de a szorongás és gyanakvás légkörét még szándékosan is fokozták, hogy a dolgozókat engedelmesebbé és kezesebbé tegyék. Ha valaki politikailag kicsit kellemetlen, sőt idülten renitens volt, akkor az Államvédelmi Hatóságnak kifejezetten érdekében állt, hogy a rendelkezésére álló óriási dezinformációs apparátus segítségével a gyanakvás és bizalmatlanság légkörét személye körül még sűrűbbé tegye. Másokkal fordítva lehetett. Barátot ellenséggé, besúgót baráttá lehetett átfesteni. Mindenesetre meg lehetett próbálni. A kártyák sikeres összekeverése egy nagy, országot átfogó szervezet számára hihetetlenül egyszerű. Azzal az eredménnyel jár, hogy az emberi és társadalmi tájékozódást ügyesen megzavarja, a félelmet fokozza és a rebelliseket elszigeteli és magányossá teszi.

³¹ Művészettörténetben használatos fogalompár: a „Kunstkönnen” az alkalmazott technika színvonalát, a „Kunstwollen” a kifejezés szándékát jelöli. Itt: a képesség/szándék nem fedti az akaratot/szándékot.

1956 után újra látogatni kezdett egy lány, akivel azt megelőzően hosszabb ideig viszonyom volt. Kapcsolatunkat akarta felújítani, ami a nemrégiben történt szakítás körülményeit tekintve elég furcsának látszott. De ilyen jellegű meglepetések érhetik az embert. Hogy vezették-e, - és ez esetben milyen személyes motívumok, azt máig sem tudom, de az hamarosan minden kétséget kizáróan nyilvánvalóvá vált, hogy az irántam tanúsított érdeklődéssel egy megbizatásnak is eleget tesz.

Sokat töprengtem azon, hogy viszonylag könnyen leleplezhető ügyetlensége spontán volt-e vagy szándékos. Azt hiszem, mentegetni próbáltam őt és ezzel együtt talán volt kapcsolatunkat is azzal, hogy kényszerhelyzetben lévén szándékosan cselekedett úgy, hogy kilógjon a lóláb. Sajnos, minden ez ellen szól. Sokkal valószínűbb az, hogy a megbízói voltak hatókrök, akik csak arra gondoltak, hogy ilyen orvtámadásra nem számítok. Ebben tulajdonképpen igazuk volt, de a tervezés szörnyen kontár munka volt. Ha ez a történet nem lett volna oly fájdalmas és szomorú, akkor sértve éreztem volna magam azért, hogy ennyire lebecsülték a felkészültségemet. De nincs kedvem elidőzni e történetnél. Szívesen elfelejteném. Ékes illusztrációja annak, hogy a rendszer a legszemélyesebb kapcsolatokat is meg tudta mérgezni. De a legszörnyűbb talán mégis az, hogy brutalitásában is oly köznap. Éppoly megszokott, mint amilyen elfogadhatatlan. Fáradt vállvonogatások, lemondó kézlegyintések, cinkos összekacsintások és a jól begyakorolt akasztófahumor mögül is kikandikál a keserűség és düh azért, hogy jobb sorsra érdemes embereket mi mindenre rá lehetett venni. Ma már tudjuk, hogy Keletnémetországban ez német rendszerességgel, nagyipari gépezettel működött. Biztos vagyok benne, hogy Magyarországon a családi besűgás nem öltött ilyen gigantikus méreteket. 1956 sok áldozatot követelt. A hősi halottakat eltemettük, a legjelentősebbeket a belügyi szervek dobták jeltelen sírokba. A nemzet gyászolt és az áldozatokat tisztelet vette körül. A sok gyászolnivaló meríthette ki a tartalékokat, mert az életben maradtak számára már sok tisztelet és bizalom nem jutott. Aki megúsza, az többé kevésbé gyanús volt. - Ha olyan nagy ember volt, mért nem végezték ki? Nem különös, hogy életben maradt és börtönben is csak 1-2 évet ült? Mi lehet e mögött? Kit árult el? A gondolatmenet logikája oda vezet, hogy csak az eltemetettekben lehet igazán megbízni, ami nem nagy segítség, mert a halottak már nem nyújtanak sok támaszt.

Péter csak futólag említi a gyanakvás légkörét, noha állandó jelleggel abban élt. A mondanivalóját olvasva úgy tűnhetne, hogy nem váltott ki belőle túl sok emóciót. Úgy emlegeti, mint mások azt, hogy a villamosok ráznak, a boltokban sorban kell állni, és télen hideg, nyáron pedig meleg van. Egyszerű tény, ami ellen nem sokat lehet tenni. Sőt, szinte megváltoztathatatlan természeti jelenség. Egy-két helyen higgadtan és tárgyilagosan elemzi egyes csoportok, vagy a társadalom egészének a reakcióját, pl. azt az enyhén szólva hűvös fogadtatást, amelyben 1953-ban, első börtönéből való szabadulása után részesült. Valóban ennyire hidegen hagyta volna a meghurcoltatása utáni fogadtatás? Vagy az évek folyamán egyszerűen beletörődött abba, hogy ez az a közeg, amelyben élnie adatott? Józanul és közömbösen elkönnyvelte, hogy az ő sajátos társadalmi léte ezzel a következménnyel jár? Hogy ez az ára annak, amit ő „hivatásos forradalmárnak” nevezett? Nyugateurópában eltöltött negyed évszázad után meghökkentő számomra, hogy ilyen nyugalommal és tárgyilagosan lehet erről nyilatkozni. Talán már én is felejték. Elszoktam valamitől, amit a közép- és keleteurópai élethez való alkalmazkodás - ha talán nem is általánosan, de profi szinten kitermel? Vagy még akkor sem könnyű? Az indulatra árulkodó jel lenne az, hogy az interjúban ez a motívum röviden és hűvös szakszerűséggel ugyan, de gyakran és következetesen visszatér?

Nem kellett Péter múltja és egyénisége ahhoz, hogy valaki gyanussá váljon. Sokkal kevesebb megtette. Elég ok a bizalmatlanságra, ha valaki nem egészen olyan, mint a többi, hanem egy kicsit más. Ha nem ügyefogyott, nem nagyon gyenge és nem teljesen jelentéktelen, akkor mit lehet tudni Jobb félni, mint megijedni. Kezdetben üvöltöni volt tanácsos, mert ahol mindenki ordított, ott nagyon feltűnt az, aki hallgatólag. Később egyre többen sugdolóztak óvatosan. Ők attól húzódoztak, aki kiabált - teljesen függetlenül attól, hogy mit mondott túl hangosan. Rákosi eltűnt a történelem süllyesztőjében, de emléke közöttünk maradt. Kádár ugyan azt mondta, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk”, a legtöbben mégis úgy gondolkoztak, hogy aki nincs velünk, az talán ellenünk.

A Kádár korszak

A Kádár-korszak utolsó részében, az úgynevezett „kiegyezés” korában a nagy, alapvető ellentétek lecsiszolódtak és módosultak. A társadalom differenciálódott és bonyolultabbá vált. A becsületesek - hiszen ilyenek is akadtak - ferdén néztek azokra, akiknek a tisztességében kételkedni lehetett. Rablók, tolvajok és ügyeskedők bizalmatlanul figyelték azt, aki a jó üzletből érthetetlen és „illojális” módon ki akarta húzni magát. A korrupció bonyolult hálózatában élők nemcsak hülyének, de gyanúsak tartották azt, aki nem kapkodott a pénz után. Mire vág fel? Lenézi a barátait? A mi pénzünk már nem jó neki? Vagy nem elég? Mások kenték meg? Ha nincs jobb üzlete, akkor csak becstelen fráter lehet, ha ennyire adja a becsületest.

A társadalom különböző rétegeiben más volt az elfogadott hazugság, a törvénytelenesség természetesnek tartott vagy megtűrt formája és az emberségességről és embertelenségről alkotott felfogás. Különböző normák alakultak ki, és a csapaton belül a szerint kellett élni. Aki ezeket a ki nem mondott szabályokat nem tekintette magáénak, az kilógott a csapatból. Ha egy más, nagy csapatba tartozott, még egész elfogadható státusa lehetett. Mint az amerikai kisvárosban, ahol nem tűrik meg azt, aki nem jár templomba, de járhat akármelyikbe. A szabadúszó nemcsak gyanussá vált, de furcsa módon még erkölcsi megvetést is kiváltott azokból, akik számára más tekintetben erkölcsi megfontolások nemigen, vagy talán soha sem voltak irányadók. A rendszert a mindenkori pártvonalnak megfelelően gyáván kiszolgálók és bárkit gátlástalanul eltaposó korrupt értelmiségiek szemforgatva ítélkeztek azokon, akik önálló utakon merészeltek járni, sőt talán még hóbörögtek is. Nem elég nekik az, amit kapnak? Hogy merészelik veszélyeztetni mások szép, nyugodt életét?

Még a feudális, fasiszta vagy félfasiszta Magyarországra, a régi szép időkre sandítók tömege is tűrhetően beilleszkedett a rendszerbe. Kiepitették a maguk meglehetősen jól működő érdekkapcsolatait, és miután elfogadták, ami nekik csurrant, cseppent, - ami néha nem is volt oly kevés - viszolyogva pécézték ki azokat, akik túl sokat fintorogtak, feleslegesen kérdeztettek, sőt esetleg még háborogtak is. Mit pofázik? Most hősöködik? Mért nem tegnap tette, amikor felkötötték volna ezért? Kikkel tart? Velünk biztos nem, és akkor nem közlünk való.

Nem közlünk való

A „közlünk való”-nak sok különböző árnyalata lehetett. A normák ennek megfelelően nagyon változtak, de az átlagosan korrupt pártbürokratának és a jól beilleszkedett, rendszerint semmivel sem kevésbé korrupt reakciónak egyaránt jó, vagy elég tűrhető élete lehetett, és széleskörű megbecsülésre és tiszteletre is számíthatott. Mintha egy véges számú többé-kevésbé elfogadható norma-, nézet- és magatartás-lapot osztottak volna le, és ezeket az adott helyi viszonyoknak megfelelően tetszőlegesen lehetett volna kombinálni. A leosztás után a csoporton belüli belső kritika megszűnt, az értékeléseket és viselkedési normákat adottnak kellett tekinteni, beleértve

a szokványos hazugságokat, az álszentség mögött meghúzódó álnokságot, és a közmegegyezés alatt lapuló kicsi vagy nagyobb hasznot, közepes vagy átlagon felüli korrupciót is. Nem csak kritizálni, - látni sem volt szabad. Jól nevelt ember nem nézeget ide- oda, és ha véletlenül mégis odanéz, akkor nem vesz észre semmit. Nem az volt a disznó- aki csinálta, hanem aki észrevette a disznóságot. Aki nem tud egyetérteni a cimborákkal, az legalább hallgasson. De ne úgy hallgasson, mint aki beszélni tudna, ha akarna. Hallgatása győzzön meg mindenkit arról, hogy nem hallott és nem látott semmit.

A máshová tartozók megvetését és szapulását sem kellett túl komolyan venni. A kritika soha nem léphette át azt a határt, amely esetleg a saját érdekhálózat kétségére is fényt vethetett volna. A „kiegyezés” alatt a csoportokon belül egyöntetűség, és a csoportok között a többiek hatalmi játékát többé-kevésbé respektáló látszat-egyensúly, egy bizonytalan alapokon nyugvó, de látszatra stabil állapot alakult ki. Megint csak a született nem-konformistákra jártak rossz idők.

Az utolsó találkozás

Amikor Péterrel utoljára találkoztam, csak az ólmos kimerültséget láttam rajta. Kérdeztem is, hogy minek dolgozik most, vén fejjel annyit, amikor ifjúkorában oly sikeresen elkerülte a munkát. „Most turnéra megyünk” - mondta fáradt, derűs mosollyal. Ez azt jelentette, hogy Évának - a popénekesnőnek - turnéja volt és őt hívta a kötelesség. Kimerültsége ellenére sem gondoltam volna, hogy már csak néhány kurta hónapja van hátra. Kopott tréningruhában ült a karosszékből, de visszatekintve úgy látom, mint egy katonát erőltetett menet közben. Azt, aki leülni már nem mer, mert attól tart, hogy akkor már nem áll fel soha. „But man is not made for defeat. A man can be destroyed but not defeated” - mondja Hemingway öreg halásza.³² De ő talán szívesebben hallaná azt, amit a spanyolok mondanak: „Jobb térdrehullva meghalni, mint térdenállva élni”.

Erdős Péter az 1970-es években.

Különös, de ez a szemét juttatja az eszembe. Ritkán emlékszem az emberek szemére, mert inkább összhatások maradnak meg a fejemben. Az igazság az, hogy ötven évi barátság után sem tudnám biztosan megmondani, hogy milyen volt a szeme. Kék? Szürkéskék? Zöldes beütés is volt benne? Csak azt tudom, hogy a szeme néha hirtelen teljesen megváltozott. Amikor valami váratlan esemény, veszélyesnek tűnő változás, vagy akár egy érthetetlennek látszó apróság híre jutott el hozzá, a szeme macskaszemmé alakult át. Mint egy lassított filmben, alig észlelhető fokozatokban húzódtott össze, mozdulatlaná vált és átható hideg fényvel villogott. A könnyed, világias társalgó, a felületes és cinikus pesti

³² „De hát az ember nem arra született, hogy legyőzzék – mondta. Az embert el lehet pusztítani, de nem lehet legyőzni.” Hemingway E.: *The old man and the sea*, 1952.

bohém mögül ilyenkor bújt elő a taktikai és stratégiai célokra

koncentráló hivatásos, de hadsereg nélküli katona.

1989 ősz elején voltunk. Addigra már sok minden történt, de a java még hátra volt. Beszélgetésre nem volt sok időnk. Az idő rövid. A fogytán levő idő az interjú-könyvnek is állandóan visszatérő motívuma.

Azóta sok minden megváltozott. A falat lerombolták, a kommunizmus Közép- és Keleteurópában meghalt. A szocialista tervgazdálkodás oly váratlan heveséggel ment csődbe, hogy még a liberális közgazdászok is kapkodták a fejüket. Kapitalisták siettek a szétesőben lévő Szovjet segítségére, és mindenki attól tartott, hogy még az sem segít. Nem is segített. Ebben a számunkra teljesen valóságos világra szinte jól esett hallani azt a régmódi, fontoskodó KGB-főnököt, aki az azelőtt jól bevált recept szerint most is a Nyugat felforgató tevékenységében találta meg a szovjet problémák magyarázatát. Anakronisztikusan, és egy kicsit ijesztően is hatott, de ez legalább egy jólismert és megszokott hang volt ebben a fejetetejére, vagy a fejetetejéről hirtelen a talpára fordított világban.

Minden túl gyorsan történt. Kevesebb több és jobb lett volna. Mégiscsak furcsa, hogy már ellenfél sincs. Túl szép ahhoz, hogy igaz legyen. Azelőtt abban reménykedtünk, hogy sok munka és nélkülözés után szépen lassan talán kialakul majd egy új rend. Most viszont attól retteghetünk, hogy az ideológiai, politikai és gazdasági vákuumban új, ismeretlen, - vagy túlzottan is ismert démonok támadnak fel és új járványok első magvait hintik el a világban. Marx kommunista kísértete eltűnt a porondról, és a szovjet birodalom szétesése, az anarkia, a nyomor, az éhínség, a sovínisza gyűlölködés és egy új népvándorlás veszélye lépett a helyére.

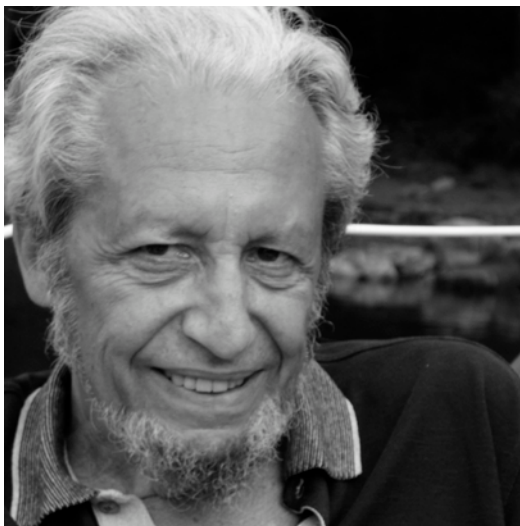
A kommunista gyakorlat tehát megbukott. A szocialista álom nem. Álmodni mindig lehet, ahhoz nincs szükség a valóságra. Az októberi forradalommal megindult nagy szocialista kísérlet felett a jelen ítélete egyértelműen zord és kemény. A régi ellenségnek csak azoknak az ítélete keményebb, akiknek az adatott meg, hogy belülről éljék át. Az ítélet határozott, egyértelmű, de nem jogerős. A történelem ítélete még várat magára, de amíg a történelem történelem marad, végleges úgysem lesz. Lehetséges, hogy az utókor több mentő körülményt talál, és talán könyörületesebben ítél, de felmentő ítélet a jövőben sem várható.

Késői kérdések

A visszatekintés és summázás könnyen torzításokhoz és abszurdumokhoz vezethet, mert a kérdéseket egy egész élet távlatából, de egyfajta történelemnélküli absztrakt térben veti fel. Mégis sok mindent szeretnék kérdezni Pétertől: - Jó volt? Megérte? Mire vagy büszke? „Életemet úgy éltem, hogy újraélni nem bánám”?³³ Vagy nem volt jó? Mit sajnálsz? Mit szégyellsz? Mit bántál meg? - Talán azt, hogy almát lopott, talán azt, hogy nem lopott eleget, és a többi mind megrohadt. Együgyű kérdések, együgyű válaszok. De személyes kérdéseink talán szükségszerűen naívak és buták, mert szerény, egyszerű emberi létünkre, és nem könyörtelen, felforgató történelmi fordulatokra szabottak. Mint ismeretes, politikus nem lettem, - mondta Péter. Ebből kiindulva azt mondhatnánk, hogy az élet nem adta meg azt, amire vágyott. Ritkán teszi. Más körülmények közt politikai tehetségét biztos sokkal jobban gyümölcsöztethette volna. De élni úgy élt, ahogy ő akart élni. Nem tudott

³³ Gimnáziumunk névadójának, Berzsenyi Dániel XIX. századi költőnek a verse.

volna másképp. Viszontagságok közt, bukdácsolva, inogva, és néha még elmerülve is, de nem a rákényszerített, hanem a maga életét élte. Nem vesztette el önmagát.

Fenyő Egon 2003-ban

A felületes summázat az lehetne, hogy harcos kommunistaként kezdte, és amerikai típusú menedzserként fejezte be pályafutását. Igaz, - de mégiscsak olyan menedzserként, aki az erőszakot dicsőítő, élő csirkéket széttépő, cigányok kiirtására készülő és horogkereszteket rajzolgató fiatalokkal, és - az őket támogató pártközponttal szállt szembe. Fasiszták és korrupt kommunisták ellen harcoló ex-kommunista popmenedzser. Nagyon bonyolult

Kilátások a jövőre

„1945 áprilisában³⁴ katolikus papokkal, francia ellenállókkal, Európában rekedt angol patikussal, jugoszláv srácokkal és bátor orosz kommunistákkal együtt esküdtem meg arra, hogy a fasizmus semmilyen formáját nem tűröm”. A következetes antifasizmus megmaradt. A visszatérő kérdés. „És mi lesz, ha a többség fasizmust akar? ... Számomra ez a kardinális kérdés.” Péter jól tudta, hogy a kérdés 1956-ban nem volt aktuális, és még később, élete végén sem, amikor az új, horogkeresztes fiatalok már megjelentek. Nem félt a jelentől, de nem bízott a közép-keleteurópai tömegek politikai érettségében. Nem tudta elképzelni, hogy demokratikus hagyományok nélkül, több évtizedes diktatúra után egyik napról a másikra be tudnák tartani a demokrácia játékszabályait. Nem kételkedem abban, hogy Péter Nyugaton a demokráciára szavazott volna, de tény, hogy még a 80-as évek közepén is a kommunista párton belüli pluralizmus mellett és a többpártrendszer ellen foglalt állást. A komisszár nyomai láthatók itt? Mi itt a fontosabb? Marx államelméletének és Lenin pártelitizmusának a maradványai, vagy a fasizmus gyűlölete? Mert a nép egy része persze fasizmust akar vagy akarhat. Nem kell ahhoz a nép többsége. Történelmi példákból tudjuk, hogy 20-25 százalék bőven elég, de néha azért még 40 százalék is akadt. A népakarattal szembeni bizalmatlanságban lehet egy kis kommunista maradvány és egy nagy adag ellenzékiskedés is. Én mégis azt hiszem, hogy a legfontosabb magva nemzedékünk természetes humanista elitizmusa, ami az iskola reakciós légkörében formálódott a sovinizta és félfasiszta szellem ellenszereként és ami a háború alatti fasiszta vérengzés közt teljesedett ki és szilárdult meg bennünk.

Végülis: mi más maradt meg a volt kommunistából és a hivatásos forradalmárból, mint a stratégia és a politikai harc szeretete, a következetes antifasizmus, a valahová tartozás nosztalgiaja és egy jobb világba vetett hit? Egy jobb társadalom reménye, amelyben az emberek nyomor, szükségtelen

³⁴ Buchenwaldban (lásd 1. oldal)

szabadságkorlátozások és nagyobb szorongások nélkül viszonylag békében élhetnek. Az út oda vezetett vissza, ahonnan kamaszkorában hódító útjára indult a hatalom - és az antihatalom felé. „... egész életemben a gyengébbek oldalán álltam” - mondja egy odavetett félmondat. Ez lett volna a lényeg? Az összes többi bonyodalmat néhány személyes vonástól és az élet esetlegességeitől eltekintve csak a történelem kerítette volna e köré?

Látod Péter, nekem is abba kell hagynom. Még szívesen elbeszélgetnék, de te nem felelsz. Ez a szófukarság tulajdonképpen cseppet sem jellemző rád.

- Jelen vagy még? Vagy végleg eltűntél?

Senki sem válaszol, csak a csend. A decemberi skandináv éjszaka csendje és magánya vesz körül.

De mintha a csend vastag függönye mögül valahonnan, nagyon távolról egy ismerősen nevetgélő csúfondáros hang ismételné:

- „Nem, már nem vagyok jelen”.

Fenyő Egon 1990 december.

..... és most már 2006 április óta én sem vagyok jelen.

Csak a blogon vagyok jelen.....